

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Vývoj latinských a italských deminutiv

The Development of Latin and Italian Diminutive

Magisterská diplomová práce

Studijní program: Latinská filologie

Vedoucí práce: PhDr. Barbara Pokorná, Ph.D.

Autor: Bc. Alžběta Kosová

Olomouc 2017

Univerzita Palackého v Olomouci

Filozofická fakulta

Prohlášení

Místopřísežně prohlašuji, že jsem diplomovou práci na téma „Vývoj latinských a italských deminutiv“ vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucího diplomové práce a uvedla jsem všechny použité podklady a literaturu.

V Olomouci dne

Podpis

Obsah:

Úvod	6
1. Charakteristika deminutiva	7
1.1 Typy deminutiv podle funkce	7
1.1.1 Deminutiva kvantitativní	8
1.1.2 Deminutiva kvalitativní	8
1.1.3 Deminutiva derivační	10
1.1.4 Nepravá deminutiva	10
1.2 Slovní druhy u deminutiv	11
1.3 Stupňování deminutiv	12
2. Vývoj latiny a italštiny	13
2.1 Románské jazyky a dialekty	14
2.2 Prameny pro studium latinských deminutiv.....	15
2.2.1 Antická římská literatura	15
2.2.2 Korespondence	16
2.2.3 Nápisy	16
2.2.4 Gramatiky, jazykové brusy.....	16
2.2.5 Křesťanské texty	16
2.2.6 Pozdní a středověké latinské texty.....	17
2.2.7 Glosy, glosáře	17
2.2.8 Románské a raně italské dokumenty	17
2.2.9 Italská literatura	17
2.2.10 Internet	18

2.3 Morfologické a fonetické změny.....	19
2.3.1 Přízvučný vokalismus	19
2.3.2 Nepřízvučný vokalismus	20
2.3.3 Monotongizace	20
2.3.4 Diftongizace	21
2.3.5 Synkopa	21
2.3.6 Skupiny konsonantů -sl- a -tl-	21
2.3.7 Ztráta konsonantů a nové konsonanty	22
2.3.8 Palatalizace	22
2.3.9 Regresivní asimilace konsonantů	22
2.3.10 Redukce deklinací	22
2.3.11 Vymizení neutra	23
2.3.12 Afaireze, „oddělení členu“	23
2.4 Lexikalizace	24
2.5 Volba sufixů	24
3. Vývoj deminutivních sufixů	25
3.1 -ulum, -olum	25
3.2 -ellum, -illum, -ollum, -ullum, -allum	26
3.3 -culum	27
3.4 -cellum, -cillum	28
3.5 -inum	29
3.6 -ittum	30
3.7 -uceum	30

3.8 -illare	31
4. Vývoj deminutivních tvarů	32
4.1 Názvy osob	32
4.1.1 Rodinní příslušníci	33
4.1.2 Pohlaví	36
4.1.3 Věk	39
4.1.4 Služebnictvo	41
4.2 Části těla	43
4.3 Běžné předměty, zvířata a jevy	49
4.4 Adjektiva a adverbia	55
Závěr	61
Summary	62
Prameny	63
Bibliografie	64

Úvod

Deminutivum je pozoruhodným jazykovým jevem, díky němuž je možno jedním slovem vyjádřit výrazná a komplexní citová hnutí. Deminutiva byla však zároveň vždy součástí spíše mluveného než psaného jazyka, a tak je u jazyků jako je latina o to složitější pouze skrze studium dochovaných textů zachytit jejich skutečnou podobu, šíři a prestiž v dobách rozšířenosti hovorové latiny. Proto se domnívám, že k lepší představě o tom může přispět sledování vývoje deminutivních tvarů z latiny do jednoho z jejich moderních potomků, italštiny, a jejich srovnání.

V této práci se tedy nejprve pokusím charakterizovat a definovat deminutivum a podle jeho funkcí ho rozdělit do více kategorií. Poté nastíním problematiku vývoje latiny do italštiny a budu se zabývat historickými prameny, z nichž lze při zkoumání deminutivních tvarů čerpat. Následně popíši vývoj latinských deminutivních sufixů, jejich fonetické a morfologické změny a vývojové tendence co do popularity i produktivity. Nakonec se ze stejného hlediska budu zabývat konkrétními deminutivními tvary a pokusím se zachytit rozmanitost a vývoj jejich podoby, funkcí i významu jak ze synchronního, tak diachronního pohledu, což budu dokládat úryvky z dochovaných pramenů s přiloženým vlastním překladem.

Cílem této práce je zmapovat vývoj latinského deminutiva od jeho indoevropského původu přes románské a italské deminutivum až k jeho současné podobě, popsat a vysvětlit některé vývojové tendence deminutiv či deminutivních sufixů, a to zejména jejich lexikalizaci, vymizení či nahrazení.

1. CHARAKTERISTIKA DEMINUTIVA

V tradiční mluvnici latiny nalezneme latinské deminutivní sufixy *-ulum*, *-olum*, *-allum*, *-ellum*, *-illum*, *-ollum*, *-ullum*, *-culum*, *-cellum*, *-cillum* a *-unculum* a dozvíme se, že všechny vychází z praindoevropských sufixů *-ko*, *-lo* či jejich kombinace. Tradiční gramatika také za deminutiva považuje pouze substantiva, adjektiva a adverbia. Spory e vedou o existenci deminutivních sloves. Další nejasnosti mohou působit tvary jako *oculus*, *vinculum*, *populus*, *ficedula atd.* Je tak zřejmé, že mezi deminutiva není možné zahrnout všechna slova, která končí danými sufixy, ale je třeba náležitě rozlišit skutečné a zdánlivé sufixy i skutečná a zdánlivá deminutiva.

1.1 Typy deminutiv podle funkce

Ačkoli panuje obecná představa, co je to deminutivum, definovat tento jazykový jev není vůbec snadným úkolem, o čemž pojednávám již ve své bakalářské práci. Hlavním důvodem k obtížnosti definice je zejména to, že deminutivum v pravém slova smyslu je kategorií převzatou z tradiční latinské mluvnice. Latina je z genetického hlediska jazyk indoevropský a z hlediska typologického jazyk flexivní, což určuje jak původ sufixů, které k deminuci využívá, tak i samotný fakt, že k deminuci využívá sufixaci. K podobě latiny, potažmo latinského deminutiva tak, jak je známe, přispívají ale i další faktory jako geografické a politické postavení antického Říma, styky a vliv s okolními jazyky a v neposlední řadě důležitý fakt, že naše zdroje ke zkoumání latiny jsou značně omezené v porovnání s jinými (současnými) jazyky. Deminutiva čili zdobnělé tvary nacházíme ve všech světových jazycích, tedy i v těch, které nejsou indoevropskými ani flexivními jazyky. Je tedy vůbec možné přesnou a obecně platnou definici deminutiva stanovit? Je zřejmé, že definice na základě jasně popsané vnější formy slova, na kterou jsme z tradiční latinské mluvnice zvyklí, se stane nedostatečnou. Nabízí se tak pokusit se definovat deminutivum čistě na základě významu, což však naráží na další úskalí.

Prvním úskalím deminutiva je již jeho zavádějící název. Ten totiž vychází z představy, že původní funkce latinských deminutivních sufixů byla **kvantitativní modifikace** ve vztahu k základovému slovu (denotátu). Deminutivum je odvozeno od slova *deminuo*

„zmenšovat“, ale ve skutečnosti latinské deminutivní sufixy kvantitativní modifikaci, tedy „zmenšení“, ve většině případů jako primární funkci neměly. Deminutivum nemusí označovat skutečnost poměrně menší k denotátu, tedy *haedululus* „kůzlátko“ není nutně proporcionálně menší než *haedulus* „kůzle“, *filiolulus* „synáček“ není nutně vzrůstem menší než *filiulus* „syn“ atd. Při určování deminutiva tedy musíme rozlišit zaprvé, nejedná-li se o formálně shodný sufix jiného původu či graficky shodnou koncovou část slova a zadruhé, jedná-li se o deminutivní sufix, jakou má přesně funkci a co jej charakterizuje. Na základě těchto kritérií můžeme rozlišit tyto kategorie:

1.1.1 Deminutiva kvantitativní

U tohoto typu deminutiv má sufix pouze funkci zmenšovací bez citového hodnocení. V takovém případě je deminutivum možné nahradit také analytickým vyjádřením, např: „*altiusculus – valde altus*“. S tímto typem se setkáváme spíše u jednotlivých slov v daném kontextu. Není příliš obvyklý.

1.1.2 Deminutiva kvalitativní

Sufix má funkci kvalitativní modifikace, tedy vyjadřuje určité citové zaujetí (náklonnost, něžnost, ironii, pohrdání atd.) Základem pro vyjádření citového vztahu pomocí „zmenšovacího“ sufixu je představa „co je malé, to je milé“. Tento typ je tím, čím je deminutivum v obecné představě. V této práci se zaměřuji především na tento druh deminutiv. Nejčastějšími kategoriemi slov, která podléhají tomuto typu deminuce jsou:

- (Blízké) osoby:	lat.	<i>fraterculus</i> „bratříček“	<i>amiculus</i> „přítelíček“
		<i>muliercula</i> „ženuška“	<i>anicula</i> „stařenka“
	ita.	<i>sorellina</i> „sestřička“	<i>paparino</i> „tatínek“
		<i>mamma</i> „maminka“	<i>mogliettina</i> „ženuška“

- Zvířata:	lat.	<i>caballus</i> „kůň“	<i>haedillus</i> „jehňátko“
		<i>passerculus</i> „vrabčáček“	<i>agnellus</i> „jehňátko“
	ita.	<i>cagnetta</i> „fenka“	<i>uccellino</i> „ptáček“
		<i>topolino</i> „myška“	<i>ragnetto</i> „pavouček“

- Běžné předměty:

lat.	<i>cenula</i> „večeříčka“	<i>libellus</i> „knížečka“
	<i>lectulus</i> „lehátečko“	<i>casula</i> „domeček“
ita.	<i>sandalini</i> „sandály“	<i>gonnina</i> „suknička“
	<i>giacchina</i> „kabátek“	<i>birretta</i> „pivečko“

- Přírodní jevy, časové údaje, abstraktní pojmy:

lat.	<i>operula</i> „prácička“	<i>sponsiuncula</i> „sázečka“
	<i>diecula</i> „pouhý den“	<i>meliusculus</i> „lepší“
ita.	<i>solicino</i> „sluníčko“	<i>prestino</i> „brzičko“
	<i>mezzoretta</i> „půlhodinka“	<i>calduccio</i> „teploučko“

Obecně platí, že deminutiva vyjadřují častěji kladné citové zaujetí – nazveme je zde **meliorativní** deminutiva, kdežto záporné citové zaujetí se častěji vyjadřuje pomocí augmentativa, tedy pomocí „zvětšujícího“ modifikovaného tvaru.¹ Neplatí to však vždy – je celá řada deminutivních tvarů, které se užívají především k vyjádření pejorativního podtónu, ironie, zesměšnění či pohrdání, např. *cervellino* „mozeček“, *avvocatuccio* „ubohý právníček“ a dále pak je možné ve vhodném kontextu k vyjádření negativního citového

¹ Štichauer: *Tvoření slov v současné italštině*, str. 67

zaujetí možno využít i deminutiva, které má běžně kladný náboj, např. *che bel solicino* „to je ale příjemné sluníčko“. Taková tedy nazveme **pejorativní** deminutiva.

1.1.3 Deminutiva derivační

Zde sufix vytváří slova odvozená od základového slova, která k němu mají vztah daný vnější či vnitřní podobností a většinou i skutečnou danou velikostí. Primárně nevyjadřují citové zaujetí, ale ve vhodném kontextu jsou toho schopna. Derivační deminutivní sufixy vytváří odvozeniny od základového slova zejména vzhledem k:

- **Rozměrům:** **lat.** *statua* „socha“ – *statuncula* „soška“

it. *palla* „koule“ – *pallottola* „kulka“

- **Věku:** **lat.** *porcus* „prase“ – *porcellus* „sele“

it. *aquila* „orel“ – *aquilotto* „orlí mládě“

- **Podobnosti:** **lat.** *anus* „kruh“ – *anulus* „prsten“

ita. *nave* „lod“ – *navetta* „tkalcovský člunek“

1.1.4 Nepravá deminutiva

Tato slova jsou utvořena formálně shodným sufixem, ale ve skutečnosti nejsou deminutivy. Např. *ita. postino* „pošťák“ je vytvořeno sufixem *-ino* s funkcí tvorby tzv. „nomen agentis“ či *lat. ficedula* „sluka“, které není utvořeno sufixem *-ula*, avšak spojením slov *ficus* „fík“, *edo* „jíst“ a sufixu deverbativního *-lo*. Některá z těchto slov však za deminutiva byla mylně považována, čímž mohla ovlivnit oblíbenost různých deminutivních sufixů.

1.2 Slovní druhy u deminutiv

Deminutivní sufixy lze připojovat nejen k substantivům a adjektivům. V latinských textech se často setkáváme také s adverbii a dokonce i s verby, která jsou modifikována vlastními interfixy a ačkoli se názory na to, zdali je skutečně možné je za deminutiva považovat, liší, přikláním se k tomu, že ano, protože stejně jako kvalitativní deminutiva v sobě nesou určitý citový náboj a v textech je nacházíme v podobném kontextu či dokonce ve větě, která obsahuje řadu kvalitativních deminutiv. Zde příklad z Catulla: „...*ne laneum latusculum manusque mollicellas inusta turpiter tibi flagella conscribillent...*“²

- **Substantiva:** **lat.** *cenula* – *cena* „večeříčka“, *anicula* – *anus* „stařenka“
it. *agnellino* – *agnello* „jehňátko“, *casetta* – *casa* „domeček“
- **Adjektiva:** **lat.** *misellus* – *miser* „nebohoučký“, *parvolus* – *parvus* „maličký“
it. *piccolino* – *piccolo* „maličký“, *poverino* – *povero* „nebohoučký“
- **Verba:** **lat.** *clamitare* – *clamare* „pokřikovat“, *cantillare* – *cantare* „pozpěvovat“
ita. *saltellare* – *saltare* „poskakovat“, *parlottare* – *parlare* „mluvit“
- **Adverbia:** **lat.** *saepicule* – *saepe* „častičko“, *clancule* – *clam* „potajňoučku“
ita. *tardino* – *tardi* „trošku později“, *maluccio* – *male* „trošku špatně“
- **Neurčitá zájmena:** **ita.** *qualcosina* – *qualcosa* „něco malého“
- **Číslovky:** **ita.** *milioncino* – *milione* „milionek“

² C. Valerius Catullus, *Carmina*, 15 („jinak tvé měkkounké boky a hebounké ruce s hanbou zmaluje žhavý bič.“)

1.3 Stupňování deminutiv

Lze vytvářet deminutiva různé intenzity, a to dvěma způsoby – obměňováním sufixů nebo jejich hromaděním:

- Obměna sufixů většinou *-ulum – -ellum – -illum* (*porcula – porcella – porcilla*)
- Hromadění sufixů je teoreticky neomezené, v latině se však většinou nachází pouze zdvojené deminutivum. (*tenellulus*)³

³

Miller, *The Formation of Latin Diminutives of Nouns and Adjectives*, str. 5

2. VÝVOJ LATINY A ITALŠTINY

Je obecně známo, že italština a další románské jazyky se vyvinuly z tzv. *vulgární* latiny. Ta nebyla pouhým „nedokonalým“ následníkem latiny klasické, ale obě – či spíše mnohé a mnohé – verze latiny existovaly společně, spolu se vyvíjely a navzájem se ovlivňovaly. Ne každá z nich se však dochovala v písemné podobě. V předciceronské době nacházíme bohaté neklasické texty jako Catonovo *De Agri cultura* nebo Plautovy komedie, v nichž je znát ráz lidového jazyka. Od dob Cicerona se však psaný jazyk umělecky vytříbil a výrazně odlišil od jazyka mluveného. Jeho prvky potom můžeme nalézt u určitých autorů, kteří jich úmyslně využívali (Petronius, Apuleius) nebo v určitých druzích textů (jako korespondence, nápisy na zdech atd.). V době poklasické se setkáváme s autory, kteří klasickou latinu neovládali dokonale a mísili tak do svého psaného projevu prvky místní lidové mluvy (*Peregrinatio Aetheriae*). Dále je třeba mít na paměti, že latinou se mluvilo na rozsáhlém území Evropy a částečně také Asie a Afriky a všude byla ovlivněna jinými faktory a měla jinou podobu. Po rozpadu Západořímské říše (5. st.) se rozdílily mezi jednotlivými „latinami“ nadále prohlubovaly, až začaly být tyto místní hovorové verze latiny vnímány jako autonomní „románské“ jazyky.

Nejstarší dochovaná písemná památka dosvědčující vědomí mluvčích, že jazyk, který používají, již není latina, ale „románský jazyk“, pochází z Franské říše. Jedná se o dokument zvaný *Štrasburská přísaha*,⁴ který vznikl při příležitosti uzavření aliance mezi vnuky Karla Velikého Ludvíkem II. a Karlem Holým r. 842. Dokument je sepsán kromě (středověké) latiny také v národních jazycích obou bratrů – středohornoněmčině a „románském jazyce“, tedy staré francouzštině. První souvislejší text v italském románském jazyce jsou tzv. *Placiti Campani* z 10. st. Jedná se o místopřísežná prohlášení v lidové řeči vložená do dokumentu jinak psaného v latině.

⁴ Asperti: *Origini romanze*, str. 141

2.1 Románské jazyky a dialekty

Ačkoli je italština přinejmenším po geografické stránce ze všech románských jazyků latině nejbližší, bylo by nesprávné se domnívat, že je hlavním či dokonce jediným skutečným pokračovatelem vývoje latiny. Na jednotlivých územích, po kterých se latina rozšířila, vznikaly její lokální verze foneticky i lexikálně ovlivněné jazykovým substrátem původní místní řeči, které byly nadále ovlivňovány stykem se sousedními jazyky. Tyto tzv. románské jazyky pak známe jako italštinu, francouzštinu, španělštinu, portugalštinu, rumunštinu a další. Každý z nich se dále dělí na různé množství vlastních dialektů, které vznikly na určitém území jako varianta vulgární latiny čili místní protorománštiny.⁵

Tyto jednotlivé románské jazyky se také ovlivňovaly mezi sebou, což je zejména pro italštinu důležitou skutečností. Do Itálie přicházely vlivy provensálské a francouzské literatury ještě předtím, než začala vznikat vlastní italská literatura. Sicilská kurtoazní poezie, první básnická škola užívající místní jazyk Itálie, je stylisticky i lexikálně ovlivněna provensálskými truvéry. Vliv francouzštiny a její literatury, která byla považována za vzor pro podstatně chudší italskou literaturu, pokračoval po mnoho staletí a díky němu máme v italštině mnoho výpůjček a kalků z francouzštiny. Měl rovněž vliv na oblibu užívání sufixů včetně těch deminutivních.

Italština, kterou se v této práci zabývám, tedy úřední jazyk Itálie, je vlastně jen jedním z mnoha dialektů, které se po staletí v různých regionech z lokálních verzí vulgární latiny vyvíjely. Jednotlivé dialekty Itálie se mezi sebou liší zejména foneticky, ale také slovní zásobou a její šířkou, a mnohé z nich si byly tak vzdálené, že mluvčím dvou různých dialektů činilo potíže se dorozumět. Spisovná italština vychází z dialektu toskánského, který se během čtrnáctého století díky trojici klíčových autorů Dante, Petrarka a Boccaccio stal vzorovým literárním jazykem a postupně také jazykem škol, vojska a nakonec ve 20. st. jazykem rozhlasu a televize, což teprve – až po šesti staletích – rozšířilo italštinu po celé Itálii. Ani poté nicméně dialekty nevymizely a v jednotlivých regionech se zejm. v neformálním prostředí nadále používají. V uvedených příkladech se tedy věnuji především italské formě deminutiva.

⁵ Lee, Galano: *Introduzione alla linguistica romanza*, str.17

2.2 Prameny pro studium latinských deminutiv

Hledat v literatuře a psaných textech zdroje prvku patřícího zejména do hovorového jazyka není nejsnadnější úkol. To platí nejen u vulgární latiny, ale také u starších vývojových fází italštiny, která byla po dlouhou dobu považována za méněcennou a nevhodnou pro literaturu. V Itálii celá staletí poté, co se běžně mluvený jazyk již nedal označit za latinu, platilo, že jazykem vhodným pro literaturu je latina. Bylo to za prvé z důvodů prestižních, kdy i částečná a nedokonalá znalost latiny byla pro psaný text vítanější než přirozený, avšak „nízký“ hovorový jazyk. Dalším a rovněž podstatným důvodem však byla skutečnost, že s rozpadem centralizovaného státního uspořádání na mnoho různě velkých a různě mocných států významně vzrostly rozdíly mezi jednotlivými regionálními dialekty, což často vedlo až k úplné nemožnosti se mezi sebou italštinou, potažmo italskými dialekty, dorozumět.

2.2.1 Antická římská literatura

Texty některých autorů, kteří používají expresivní vyjádření, jako je Plautus, Catullus, Petronius, Apuleius a jiní. Tyto zdroje je ovšem třeba brát s jistou rezervou, protože deminutiv často využívají jako uměleckého či komického prvku a jejich použití tak nemusí vždy svědčit o skutečné oblibě konkrétního výrazu jako spíše o obecné tendenci k bohatému využívání deminutivních výrazů v hovorové mluvě – např. u Plauta vidíme celé řady deminutivních výrazů: „*Dic me igitur tuom passerculum, gallinam, coturnicem, agnellum, haedillum...*“⁶ nebo zdobnění téměř všech výrazů ve větě, které toho jsou schopny, v *Apocolocyntosis divi Claudii*: „*et ipse designatus consul, nummulariolus: hoc quaestu se sustinebat, vendere civitatulas solebat. Ad hunc belle accessit Hercules et auriculam illi tetigit.*“⁷

⁶ T. Maccius Plautus, *Asinaria* 66-7 („Tak mě nazvi svým vrabčáčkem, slepičkou, křepelíčkou, jehňátkem, kůzlátkem...“)

⁷ *Apocolocyntosis divi Claudii*, 9 („i on sám zvolený konzul a taky trošku lichvář. Živil se úroky a prodejem římského občanství. Hercules k němu pěkně přikročil a zatahal ho za ouško.“)

2.2.2 Korespondence

Zachovala se bohatá korespondence Ciceronova, Senekova, Pliniova a dalších, která poskytuje určitý náhled do uvolněnějšího hovorového jazyka a domácí mluvy. Využívání prvků vulgární latiny v nich však většinou není bezděčné, ale je součástí autorské stylizace. Dále korespondence „neklasických“ autorů jako např. Claudius Terentianus.⁸

2.2.3 Nápisy

Zejména nápisy na zdech (zachované např. v Pompejích), náhrobní a votivní nápisy a zaklínací tabulky.⁹

2.2.4 Gramatiky, jazykové brusy

Významný je zejména tzv. *Appendix Probi* – seznam 227 výrazů (3. – 6. st.), které se v té době používaly a lišily se od normy klasické latiny. Některé z uvedených „chybných“ výrazů zachycují fonetické změny vulgární latiny, resp. vyvíjejících se románských jazyků, a uvedená slova byla jedním z mezistupňů mezi latinou a italštinou.

2.2.5 Křesťanské texty

První překlady Bible do latiny známé jako *Vetus Latina* a novější překlad zvaný *Vulgáta* vykazují odchylky od klasické latiny. Důležitým pramenem je také *Peregrinatio Aetheriae (Itinerarium Egeriae)* – text z 5. st. psaný rukou jeptišky či šlechtičny původem ze Španělska popisující svou pouť do Svaté země. Psáno latinou odchyloující se od klasické normy.

⁸ Lee, Galano: *Introduzione alla linguistica romanza*, str. 18

⁹ Lee, Galano: *Introduzione alla linguistica romanza*, str. 18

2.2.6 Pozdní a středověké latinské texty

Napsané po pádu Západořímské říše, kdy se spisovná norma začala výrazně rozvolňovat – např. *Historia Francorum* Řehoře Tourského z 6. st. či Fredegarovy *Chronicarum libri IV* ze 7. st. Dalšími zajímavými zdroji pozdní latiny a vývojových tendencí k románským jazykům jsou např. slavná *Veronská hádanka*, *parodie na Salický zákoník* či *Laudes Regiae* z 8. st.¹⁰

2.2.7 Glosy, glosáře

Vysvětlivky různé podoby i rozsahu k literárnímu dílu psaném v obtížném či archaickém jazyce. Důležitými prameny pro zachycení vývoje italštiny jsou *Glosář z Monzy*, *Glosář z Kassel* a zejména *Glosář z Reichenau*. Tento glosář je obsažen v rukopise z 10. st. a pochází z benediktýnského opatství v Reichenau. Jedná se o kompilaci a rozšíření několika starších glosářů. Je v něm zaznamenáno na pět tisíc latinských výrazů nacházejících se zejména v Bibli, ale také v různých hagiografických i jiných spisech, spolu s příslušnými vysvětlivkami či překladem do „moderního“ jazyka, tedy rodícího se románského jazyka.

2.2.8 Románské a raně italské dokumenty

Jako pramen italských deminutivních tvarů je důležitý zejména tzv. *Conto navale pisano* – seznam výdajů na údržbu jedné či více lodí. Text datovaný do 12. st. je psán v toskánském dialektu, který se později stal základem moderního italského jazyka.

2.2.9 Italská literatura

Počátek skutečné italské literatury lze položit do 13. st., ze kterého pochází důležité zdroje vývoje italského jazyka jako *Il Cantico delle creature* sv. Františka (v umbrijském dialektu), básně tzv. sicilské školy, která se zformovala na dvoře krále Fridricha II., a sicilsko-toskánských básníků, kteří na ni navazovali. Ve 14. st. pak vznikají klíčová díla italské literatury jako Dantova *Božská komedie*, Petrarkovy *Sonety Lauře* a Boccacciův

¹⁰ Asperti: *Origini romanze*, str. 153

Dekameron. Zejména první z nich slouží jako neobyčejně bohatý zdroj italského lexika (obsahuje na 40 000 výrazů) a zachycuje rovněž různé úrovně tehdejší toskánštiny – od té nejnižší, plné hovorových výrazů, kterou používá v *Pekle*, až po učený a vybraný jazyk *Ráje*. Následující italská literatura byla těmito třema velikány zásadně ovlivněna a co se týče jazyka do velké míry vystavěna na jejich modelu.

2.2.10 Internet

Současný jazyk a jeho tendence jsou zachyceny na různých diskusních fórech, sociálních sítích a blozích. V určitých aspektech je velmi podobný současné hovorové italštině, má však svá specifika, která mohou mít vliv i na otázku směřovatosti na nich zaznamenaných deminutivních tvarů – jedním z nich je skutečnost, že při rychlém psaní je zvykem spíše zkracovat než prodlužovat a deminutivní tvary jsou většinou delší než jejich základové slovo. Daleko častěji tak narážíme např. na apokopovaný tvar *un po'* „trochu“ než *un pochino* či *pochinino* „trošilinku“. Přesto nám internet poskytuje užitečné informace zejména o aktuální frekvencovanosti daného termínu podle počtu výsledků ve vyhledávači. I zde je však třeba nahlížet na výsledky pouze orientačně a brát v úvahu také jiné okolnosti (shoda s identickým slovem v jiném jazyce, místní či komerční název atd.)

2.3 Morfologické a fonetické změny

Při vývoji latiny do románských jazyků docházelo k významným morfologickým a fonetickým změnám. Protože není možné se všem věnovat podrobně, pokusím se zde vyložit nejdůležitější změny, které vedly k dnešní podobě italských deminutivních tvarů.

2.3.1 Přízvučný vokalismus

Klasická latina měla deset vokálů – pět krátkých (*a, e, i, o, u*) a pět dlouhých (*ā, ē, ī, ō, ū*). Již v lidové latině se ztrácel rozdíl v kvantitě vokálu a nahrazoval jej rozdíl v kvalitě určený otevřeností či uzavřeností. Přízvučné vokály se tak zredukovaly na počet sedmi podle následujícího schématu:

Ī	I	Ē	E	A	Ā	O	Ō	U	Ū
i	e	ɛ	a	ɔ	o	u			

V této podobě se přízvučné vokály přenesly do italštiny. Dlouhé vokály ovšem z italštiny nevytizely – vokál, po němž následuje jednoduchá konsonanta, se vyslovuje dlouze, zatímco vokál, po němž následuje zdvojená konsonanta, se vyslovuje krátce (*pāla* „lopata“ x *pālla* „míč“). Délka sama o sobě však již nemá schopnost rozlišovat slova, jako tomu bylo v latině (*vēnit* „přišel“ x *vēnit* „přichází“)¹¹

Pro italštinu je ve vývoji přízvučných vokálů charakteristický ještě jeden rys týkající se přízvučného *ě* a *ō*. V případě, že se vyskytují v otevřené slabice, se *ě* vyvinulo do *ie* (*pedem* – *piede* „noha“) a *ō* do *uo* (*bonum* – *buono* „dobrý“). V případě uzavřené slabiky se pak *ě* vyvinulo do *ɛ* (*perdo* – *perdo* „ztratit“) a *ō* do *ɔ* (*corpus* – *corpo* „tělo“)¹²

Příklady přízvučného vokalismus:

vāllem – *valle* „údolí“

ālam – *ala* „křídlo“

¹¹ Patota: *Lineamenti della Grammatica Storica dell'Italiano*, str. 44

¹² Patota: *Lineamenti della Grammatica Storica dell'Italiano*, str. 46

<i>sēptem</i> – <i>sētte</i> „sedm“	<i>lēgem</i> – <i>legge</i> „zákon“
<i>pillum</i> – <i>pelo</i> „vlas“	<i>vīvum</i> – <i>vivo</i> „živý“
<i>pōrcum</i> – <i>pōrco</i> „vepř“	<i>flōrem</i> – <i>fiore</i> „květina“
<i>pullum</i> – <i>pollo</i> „kuře“	<i>mūrum</i> – <i>muro</i> „zed“

2.3.2 Nepřízvučný vokalismus

Na rozdíl od přízvučného vokalismu zde v lidové latině chybí ϵ a ω , a tak se z deseti vokálů vyvinulo pouze pět:

Ī	I Ē E	A Ā	O Ō U	Ū
i	e	a	o	u

Příklady: *āgnellum* – *agnello* „jehně“

<i>sēpelire</i> – <i>seppelire</i> „pohřbít“	<i>pēnsare</i> – <i>pesare</i> „vážit“
<i>vīndemiam</i> – <i>vendemmia</i> „vinobraní“	<i>prīvatum</i> – <i>privato</i> „soukromý“
<i>pōrcellum</i> – <i>porcello</i> „prasátko“	<i>mōnstrare</i> – <i>mostrare</i> „ukazovat“
<i>glandūlam</i> – <i>ghiandola</i> „žláza“	<i>mūgire</i> – <i>muggire</i> „bučet“ ¹³

2.3.3 Monotongizace

Dvouhlásky *au*, *ae* a *oe* se ve vulgární latině zjednodušily na jednohlásky *o* a *e*.

au => *o* (*cauda* – *coda* „ocas“)

ae => *e* (*maestum* – *mesto* „smutný“)

oe => *e* (*poenam* – *pena* „trest“)

¹³ Giuseppe Patota: *Lineamenti della Grammatica Storica dell'Italiano*, str. 49

2.3.4 Diftongizace

V otevřené slabice se otevřené e (tedy ε) mění na *ie* a otevřené o (ϱ) na *uo*:

pedem – *pede* *ferum* – *fiero*

filiolum – *filiuolo* *bonum* – *buono*

Během vývoje italštiny se v některých případech začalo od diftongů zase upouštět, a proto v současné spisovné italštině máme *figliolo* a ne *figliuolo*, které je považováno za archaické.

2.3.5 Synkopa

Vypuštění vokálu uvnitř slova zapříčiněné zesílením důrazového přízvuku. Tento jev se vyskytuje již v archaické latině (*dominus* – *domnus*). V italštině je to významný jev, avšak neplatí obecně (*viridem* – *verde* „zelený“ ale *hedera* – *edera* „břečťan“)¹⁴

Tento jev je významný zejména u sufixu *-ulum*, kde je první *u* vždy posttonické, a tedy oslabené. Viz následující bod.

2.3.6 Skupiny konsonantů -sl- a -tl-

Tyto skupiny konsonantů byly v klasické latině neznámé. Vznikaly ve vulgární latině díky synkopě posttonického *u* ve skupině konsonantů *-sul-* a *-tul-*, které se vyvinuly na *-scl-* a *-cl-*, jak máme doloženo už v *Appendix Probi* u tvarů jako *capiculum* – *capitulum* či *viclus* – *vitulus*.¹⁵ Skupina *-cl-* se do italštiny vyvinula jako *-cchi-*:

maculam => *macla* => *macchia* „skvrna“

lenticulam => *lenticla* => *lenticchia* „čočka“

¹⁴ Lee, Galano: *Introduzione alla linguistica romanza*, str. 38

¹⁵ Patota: *Lineamenti della Grammatica Storica dell'Italiano*, str. 91-2

2.3.7 Ztráta konsonantů a nové konsonanty

Z konsonantů mizí labiovelára *q* (*quomodo* => *come*, *quis* => *chi*) a frikativa *h* (*hodie* => *oggi* „dnes“), naopak do jazyka přichází znělá frikativa *v* (*uinum* => *vino*).

Důležitým jevem je ztráta koncových konsonantů *-m*, *-t*, *-r*, *-s* a dalších v důsledku zhroucení pádového systému.¹⁶

2.3.8 Palatalizace

Změna velár na palatály: *iam* => *già*, *diurnum* => *giorno*, *cygnus* – *cigno*

Často probíhá palatalizace u skupin konsonantů s *-l-* (*pl*, *bl*, *fl* atd.): *plenum* => *pieno*, *flamma* => *fiamma*, *glandem* => *ghianda*.

2.3.9 Regresivní asimilace konsonantů

Tento jev nastává u spojení dvou konsonantů, které se spolu obtížně vyslovují. První z konsonantů se tak přizpůsobí tomu druhému a vzniká konsonant zdvojený:

saxulum – *sassolo* (*sassolino*) „kamínek“

lectus – *letto* „lůžko“

2.3.10 Redukce deklinací

Pro vývoj deminutiv je velmi důležitým jevem zjednodušení systému deklinací, při kterém se nepravidelná substantiva IV. deklinace přesunula do II. deklinace (jejich zakončení je formálně podobné maskulinům II. deklinace) a substantiva V. deklinace se přesunula do I. deklinace (V. deklinace obsahuje převážně feminina). Protože deminutivní sufixy patří do I. a II. deklinace, tato tendence přispěla k hojnějšímu užívání deminutivních tvarů namísto jejich nepravidelného základového slova. To stejné platí i pro nepravidelné, krátké a nevýrazné tvary III. deklinace.

¹⁶ Lee, Galano: *Introduzione alla linguistica romanza*, str. 46

glacies (V. dekl.) => *glaciam* (I. dekl.) => *ghiaccio* „led“

genu (IV. dekl.) => *geniculum* (II. dekl.) => *ginocchio* „kolená“

unguis (III. dekl.) => *ungula* (II. dekl.) => *unghia* „nehet“

2.3.11 Vymizení neutra

Tento jev nastal zejména v důsledku zhroucení systému pádů, ale také proto, že původní systém založený na určité přirozené motivaci, kdy bytosti mužského pohlaví byly maskulina, ženského feminina a neživotné věci neutra, už v klasické latině přestal platit.¹⁷ Většina původních neuter se stala maskuliny (*porcellum* – *porcello*) avšak v některých případech se v plurálu zachovala stopa neutra: *genuculum* => *ginocchio*, pl. *le ginocchia*, kde je plurál vnímaný jako femininum.

2.3.12 Afaireze, „oddělení členu“

Tento jev má svůj původ při mluveném projevu, kdy slova začínající na vokál splývají dohromady se svým členem. Rovněž slova, která sama začínají na *lo-* nebo *la-*, tuto první slabiku ztrácejí, protože připomíná určitý člen stojící před slovem.

apotheca => *la* **abottega* => *la bottega*

labellum => *avello* ve významu „hrobka“ (jinak i *labello* „ret“)

**lusciniolum* => *usignolo* „slavík“¹⁸

¹⁷ Patota: *Lineamenti della Grammatica Storica dell'Italiano*, str. 108

¹⁸ Patota: *Lineamenti della Grammatica Storica dell'Italiano*, 99

2.4 Lexikalizace

Důležitým jevem, který provází latinská deminutiva a zejména je patrný ve vývoji latinských tvarů do italštiny, je lexikalizace, v tomto případě ztráta gramatické funkce modifikační jednotlivých slov, ale i celých sufixů. Lexikalizace probíhá hojně:

- u slov často používaných v domácí mluvě (členové rodiny, části těla atd.), např. *fratellus* namísto *frater* „bratr“

- u slov, která se používají namísto svého základového slova (základové slovo je krátké, nevýrazné nebo patří do mizející deklinace), např. *anicula* – *anus* „stařena“

- u slov, která se používají namísto málo expresivního slova s podobným významem, např. *caballus* „tažný kůň“ namísto klasického *equus* „kůň (jezdecký)“.

2.5 Volba sufixů

Už ve vulgární latině se jeví jako málo produktivní sufix *-ulum*.¹⁹ Jedním z důvodů k tomu bylo, že mnoho slov jím vytvořených se používalo namísto svých základových slov a lexikalizovalo (*anulus* – *anellus*, *vitulus* – *vitellus*) Dalším zásadním důvodem byla skutečnost, že sufix *-ulum* je nepřízvučný, a proto byla obecná tendence užívat přízvučné *-ellum*. Nakonec také při stupňování či zesilování deminutiv je *-ellum* a *-cellum* vnímáno jako vyšší stupeň *-ulum* a *-culum*. Stejný důvod má preference sufixu *-cellum* nad *-culum*. Proto do italštiny nepřešlo latinské deminutivum *aviculus* „ptáček“, ale *avicellus*: *avis* – *aviculus* => *avicellus* => *aucellu* => *ucello*.²⁰

¹⁹ Grandgent: *An Introduction to Vulgar Latin*, str. 19

²⁰ Patota: *Lineamenti della Grammatica Storica dell'Italiano*, str. 114

3. VÝVOJ DEMINUTIVNÍCH SUFIXŮ

V této kapitole bude popsán vývoj nejdůležitějších latinských a italských deminutivních sufixů.

3.1 -ulum, -olum

Suffixy *-ulus* a jeho varianta *-olus* vznikly z indoevropského sufixu *-lo-*, který měl v latině vícere využití – pro tvorbu *nomen agentis*, odvozování jmen od sloves pro označení nástroje souvisejícího s činností (*lego – legulus, vinco – vinculum*). Funkci modifikační, tedy tvorbu deminutiv, vidíme již u slov jako *catulus* „mláďe“, *vitulum* „tele“. Ačkoli mají nejasný původ, je patrné, že sufix byl použit pro pojmenování skutečností s určitým znakem „malosti“. Suffixy *-ulus* a *-olus* vytváří deminutivní tvary zejména od substantiv a adjektiv I. a II. deklinace (*rivulus* „říčka“, *filiolus* „synáček“, *parvulus* „maličký“), avšak existují výjimky (*rex – regulus* „král“, *merces – mercedula* „zboží“). *-Ulus* se připojuje po souhlásce, *-olus* po samohlásce (*Tulli-ola*) a polosamohlásce (*serv-olus*).²¹ V případě deminutiv vyššího stupně na posledním místě bývá sufix *-ulus*.

Suffix *-ulum* jako nejstarší latinský deminutivní sufix začal ztrácet na produktivitě již v latině. Mnoho výrazů původně deminutivních lexikalizovalo, nahradilo svá základová slova a deminutivní tvar se utvořil pomocí jiného sufixu, často *-ellum*, např. *anulus* => *anellus* „prsten“, *porculus* => *porcellus* atd.²² Z vulgární latiny známe nemnoho nově vytvořených deminutiv s tímto sufixem – např. *ossulum* „kostička“.²³

Suffix *-ulum* (*-olum*) prošel při vývoji do italštiny fonetickými změnami *u* => *o* (*uo*) a v italštině tak máme sufix *-olo* a jeho variantu *-uolo*. V italštině se tento sufix vyskytuje zejména ve tvarech takto již pocházejících z latiny, ale ve starších obdobích vývoje italštiny vytvářel i nová deminutiva. Zde příklad z Boccaccia: „*Alla fine, veggendo che Pietro non venia, essendo già vespro s'abbatté a un sentieruolo...*“²⁴

²¹ Bennet: *A Latin Grammar*, str. 110

²² Grandgent: *An Introduction to Vulgar Latin*, str. 19

²³ Grandgent: *An Introduction to Vulgar Latin*, str. 22

²⁴ Giovanni Boccaccio: *Dekameron*, 5.3 („Nakonec, když už se šelo a Pietro stále nepřicházel, narazila na úzkou pěšinku...“)

V italštině se sufix *-olo* využívá také jako interfix *-ol-* u vyšších stupňů deminutiv, např. *top-ol-ino* „myšička“.²⁵

V současné italštině se sufix *-olo* jeví jako neproduktivní.

3.2 **-ellum, -illum, -ollum, -ullum, -allum**

Podle Millera²⁶ jsou všechny tyto latinské deminutivní sufixy variantami jednoho a téhož, který vznikl připojením deminutivního *-(e)lo-* ke kmenům zakončeným na různé dvojice konsonantů + *r* nebo *n* a jejich následnou asimilací (*ager + lo => *agerlus => agellus*). Podle Pisaniho²⁷ vznikly ze sufixu *-lo-* připojením ke kmenům končícím na *-lo-* (*populus => popellus*) či k již deminutivním kmenům (*agnus => agnulus => agnellus*). Následně se sufix osamostatnil a zproduktivněl.

Pro užití konkrétní varianty sufixu existují určitá pravidla, ačkoli nejsou pevně stanovená. Obecně platí, že *-ellum* je využíváno nejčastěji. Druhou nejčastější varianou je *-illum*, které se často připojuje k základovému slovu končícímu na *-um* (*porcula – porcilla*) či k adjektivům na *-inum* (*bovinus – bovillus*).²⁸ V některých případech se *-illum* také připojuje ke skupinám souhlásek *-tr-* či *-gn-* (*veretra – veretilla, signum – sigillum*). Varianty *-ullum, -ollum a -allum* pak často vznikají, když poslední slabika kmene obsahuje *-u, -o* či *-a* (*unus – ullus, corona – corolla, Hispanus – Hispallus*). Rovněž se vyskytují u rodových jmen: (**Catus – Catullus, Messana – Messala*). Tyto varianty se mezi sebou mohou lišit i různou intenzitou deminuce – pokud základové slovo končí na *-ulum* jako např. *oculus*, primární deminutivní sufix bude *ellum – ocellum*. *Ocillum* pak bude vyjadřovat ještě vyšší intenzitu. Zejména díky tomu se *-ellum* a jeho varianty v latině staly oblíbenými deminutivními sufixy a začaly se připojovat i ke slovům s jiným kmenovým zakončením – stal se tak samostatným a produktivním sufixem.

²⁵ Treccani *Grammatica Italiana*. Dostupné na adrese: http://www.treccani.it/enciclopedia/suffissi-diminutivi_%28La-grammatica-italiana%29/

²⁶ Miller: *The Formation of Latin Diminutives of Nouns and Adjectives*, str. 2

²⁷ Pisani: *Grammatica latina storica e comparativa*, str. 131

²⁸ Pisani: *Grammatica latina storica e comparativa*, str. 130

Do italštiny se sufix vyvinul ve tvaru *-ello* a byl – a stále je – jedním z nejproduktivnějších deminutivních sufixů. Hojně se vyskytuje s interfixy *-ar-/-er-* (*busta – bustarella* „obálčeka“, *gita – gitarella* „výletek“)²⁹

3.3. -culum

Tento v latině hojně se vyskytující sufix má dva různé původy a dvě různé funkce.

Suffix *-culum* s deminutivní funkcí má více možných původů. Podle Allena a Greenougha³⁰ se tak jako všechny latinské deminutivní sufixy vyvinul z deminutivního *-lum*, které se připojovalo k adjektivům končícím na *-cus* vytvořeným z *-n* a *-s* kmenů (*iuvencus*, *auruncus*, *priscus*). Později oba sufixy splynuly a jako *-culum* získaly funkci nového deminutivního sufixu. Lze jej připojit ke kmenům všech pěti deklinací, ale nejčastěji se setkáváme právě s *-s* a *-n* kmeny III. deklinace.

Podle Lindsaye³¹ i Pisaniho³² pochází ze spojení dvou indoevropských deminutivních sufixů *-ko-* a *-lo-*. Ke kombinaci došlo z důvodu prodloužení či zdůraznění příliš krátkého základového slova. Připojuje se zejména k substantivům III., IV., a V. deklinace. Připojením ke kmenům v *-on-* (*homun-culus* – človíček) vzniklo *-unculus*, které se pak stalo samostatným a produktivním sufixem (*fur-unculus* – „zlodějíček“).

Identický sufix *-culum* je deminutivní pouze zdánlivě a označuje nejčastěji prostředek či pomůcku k určité činnosti, vyjadřuje tedy jakousi „instrumentálnost“. O jeho původu existuje více teorií. Podle Allena a Greenougha³³ vychází ze sufixu pro nomina agentis *-tor* v podobě *-tro*, ze kterého vzniklo *-tlo* a paralelně *-clo*, ze kterého pochází *-culum*. Podle Lindsaye³⁴ a Pisaniho³⁵ pochází z indoevropského sufixu *-tlo/-tro*, který slouží k odvozování substantiv od verb a označuje nástroje příbuzné k dané činnosti. V latině se tento sufix vyvinul do několika různých podob – *-trum*, *-tlum*, *-culum* a díky dissimilaci *-l-*

²⁹ Štichauer: *Tvoření slov v současné italštině*, str. 69

³⁰ Allen, Greenough: *New Latin Grammar for Schools and Colleges*, str. 148

³¹ Lindsay: *A Short Historical Latin Grammar*, str.188

³² Pisani: *Grammatica latina storica e comparativa*, str. 130

³³ Allen, Greenough: *New Latin Grammar for Schools and Colleges*, str. 146

³⁴ Lindsay: *A Short Historical Latin Grammar*, str.188

³⁵ Pisani: *Grammatica latina storica e comparativa*, str. 116-7

s připojeným kmenem *-crum*, *-bulum*, *-brum*. Většina těchto tvarů jsou neutra, nachází se však i feminina a maskulina.

oro – *oraculum* „věštba“

fero – *ferculum* „podnos“

specio – *spectaculum* „podívaná“

rido – *ridiculus* „směšný“

cubo – *cubiculum* „ložnice“

poto – *poculum* (*poclum*) „pohár“

Kromě duplicity sufixu je třeba od deminutiv na *-culum* rozlišovat také slova řeckého původu, např. *celocla* (*celocula*) z *celox* „lod“, a slova zvukomalebná, např. *gracculus* (*graculus*) „kormorán“.

Deminutivní sufix *-culum* se do italštiny vyvinul do dvou podob. První je *-colo* (*musculus* => *muscolo* „sval“), který se vyskytuje u slov přejatých z latiny v deminutivním tvaru a v podobě *-ucolo* byl také vlastním produktivním sufixem (*professore* – *professorucolo*). Dnes již není produktivní.

Druhá podoba *-cchio* vznikla ze synkopovaného sufixu (*lenticula* => *lenticla* => *lenticchia* „čočka“)³⁶ Jeho varianty *-icchio*, *-acchio* a *-occhio* byly produktivní, ale dnes již produktivitu ztratily.

3.4 **-cellum, -cillum**

Dle Pisaniho³⁷ tento sufix vznikl stejně jako *-ellum* přidáním sufixu *-lo* ke kmeni již končícímu na *-lo*, v tomto případě tedy k deminutivům se sufixem *-culum* (*molliculus* – *mollicellus*). Suffix se posléze osamostatnil a vytvářela se jím deminutiva z různých kmenů, např. *domumcella* „domeček“³⁸

Suffix se vyvinul do italštiny ve formě *-cello* jak v deminutivních výrazech již přejatých z latiny (např. *avicellum* => **aucellu* => *ucello* „pták“), tak v deminutivech nově utvořených (*limone* – *limoncello* „citron“).

³⁶ Patota: *Lineamenti della Grammatica Storica dell'Italiano*, str. 100

³⁷ Pisani: *Grammatica latina storica e comparativa*, str. 131

³⁸ Peregrinatio Aetheriae: „*Ite interim nunc unusquisque ad domumcellas uestras*“

3.5 -inum

Tento sufix pochází z latinského *-inum*, který měl původně funkci jmennou derivační. Vytvářela se z něj denominální adjektiva označující vlastnost (*divinus* „božský“, *marinus* „mořský“), druh (*caninus* „psí“), místní příslušnost (*praenestinus* „z Praeneste“), časovou okolnost (*diutinus* „dlouhotrvající“) a jiné. Z funkce označení příslušnosti se ve vulgární latině vyvinulo označení podobnosti a z toho následně označení „malosti“. Suffix tak získal novou, modifikační funkci – tvorbu deminutiv, např. *domnina* „malá paní“.³⁹

V klasické latině není deminutivní funkce tohoto sufixu přímo doložena, ale již u Varrona si všímáme zajímavého a původem nejasného tvaru *ricinus* „všenka“, „klíště“. Suffix jistě ne náhodou vytváří slovo, které označuje drobného živočicha. Rovněž u Petronia čteme: „*In alio peduclum vides, in te ricinum non vides.*“⁴⁰ *Peduclum*, tedy podobný druh hmyzu, je rovněž pojemován deminutivním tvarem (*pediculus*).

Do italštiny se sufix vyvinul v podobě *-ino*. U Danta jej ještě oproti jiným deminutivním sufixům (např. *-etto*) nacházíme velmi zřídka; zejména u vlastních jmen *Ugolino*, *Corradino* atd. Zde u deminutiva vyššího stupně *fant-ol-ino*: „*La cieca cupidigia che v'ammalia simili fatti v'ha al fantolino che muor per fame e caccia via la balia.*“⁴¹

U Machiavelliho se již s deminutivním sufixem *-ino* setkáváme běžně: „*Fo conto che tu ti metta un pitocchino indosso, e con un liuto in mano te ne venga costi dal canto della sua casa, cantando un canzoncino.*“⁴²

V současné italštině je *-ino* nejproduktivnějším deminutivním sufixem. Často se nachází v kombinaci s interfixem *-ic-* (*caffè – caff-ic-ino* „kafíčko“, *cuore – cuor-ic-ino* „srdíčko“) nebo *-ol-* (*testa – test-ol-ina* „hlavička“) a zřídka i *-ar-/ -er-* (*caffè – caff-er-ino* „kafíčko“). Ke kmenům končícím na *-n* se často připojuje sufix *-cino* (*bastone – bastoncino* „hůlka“, *maratona – maratoncina* „maratonek“)⁴³

³⁹ Grandgent: *An Introduction to Vulgar Latin*, str. 20

⁴⁰ Petronius: *Satyricon*, 57 („Na jiném vidíš veš, na sobě nevidíš klíště.“)

⁴¹ Dante Alighieri: *Commedia, Paradiso*, 30, v. 139-41. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („Bezuzdná chamtivost vás zaslepuje tak, že se chováte jako dítě, které umírá hlady, a přesto odhání svou chuť.“)

⁴² Niccolò Machiavelli: *Mandragola*, str. 41. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_4/t93.pdf („Řekl bych: vezmi si na sebe kabátek a do ruky loutnu a projdi se pěkně před jejím domem, zpíváje písničku.“)

⁴³ Štichauer: *Tvoření slov v současné italštině*, str. 68

3.6 -ittum

V klasické latině se tento sufix nevyskytuje. Jeho první použití ovšem máme doloženo již v římském období v nápisech z Itálie, Dákie, Španělska a Galie u vlastních jmen (*Iulitta*, *Livitta*). Původ tohoto sufixu není známý – mohlo se jednat o cizí vliv anebo vliv dětského jazyka.⁴⁴ Suffix se stal v latinském i později románském prostředí velmi produktivním. Tento sufix má varianty *-attus*, *-ittus*, *-ottus*. Poslední z uvedených sufixů se nejdříve používal pro pojmenování zvířecích mláďat – *aquilotto* „mláďe orla“, později k deminuci obecně – *casotta* „domeček“.⁴⁵

Do italštiny se vyvinul v podobě *-etto* a jeho variantě *-otto*. U Danta: „*E un che d'una scrofa azzurra e grossa segnato avea lo suo sacchetto bianco, mi disse...*“⁴⁶

V současné italštině se jedná o druhý nejproduktivnější deminutivní sufix. Na rozdíl od *-ino* se nekombinuje s interfixy.⁴⁷

3.7 -uceum

Tento sufix i jeho varianta *-oceum* v latině neměl deminutivní funkci a známe jej pouze z několika výrazů jako *caduceus*, *pannuceus*. Do italštiny se vyvinul v podobě *-uccio* (a varianta *-occio*) a vytvářel četná deminutiva. V současné italštině se vyskytuje téměř výhradně v lexikalizovaných tvarech. V případě existence dvou deminutivních tvarů se stejným významem se zpravidla dává přednost tomu se sufixem *-etto* nebo *-ino*. Oblíbená jsou však stále adjektiva a adverbia se sufixem *-uccio*: *calduccio* „teploučko“, *maluccio* „špatinko“.

Určitou produktivitu si sufix zachoval rovněž u deminuce vlastních jmen: *Anna* – *Annuccia*, *Davide* – *Daviduccio* atd.⁴⁸

⁴⁴ Grandgent: *An Introduction to Vulgar Latin*, str. 20

⁴⁵ Grandgent: *An Introduction to Vulgar Latin*, str. 21

⁴⁶ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno*, 17, v. 64-6. Dostupné na adrese:

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („A jeden, který měl na bílém měsíci vyobrazenou velkou modrou prasnici, mi řekl...“)

⁴⁷ Štichauer: *Tvoření slov v současné italštině*, str. 68-9

⁴⁸ Štichauer: *Tvoření slov v současné italštině*, str. 69

3.8 -illare

Verbální sufix používaný ke tvorbě verbálních deminutiv. Původně měl sufix frekventativní funkci, ve vulgární latině však získal novou funkci vyjádření rozverné či nepodstatné činnosti: *sorbillare* – *sorbere* „posrkávat“, *conscribillare* – *conscribere* „spiskovat“.⁴⁹

V italštině existuje kromě sufixu *-illare* také sufix *-ottare*: *parlottare* – *parlare* „mluvkovat“

⁴⁹ Väänänen: *Introduction au latin vulgaire*, str. 91

4. VÝVOJ DEMINUTIVNÍCH TVARŮ

V této kapitole nastíním některé vývojové tendence významných skupin deminutiv a popíšu samotný vývoj konkrétních deminutivních tvarů.

4.1 Názvy osob

Už v klasické latině vidíme tendenci používat pro označení rodinných příslušníků, osob různého pohlaví a věku deminutivní tvary. V literatuře se zachovalo mnoho tvarů jako *filiolus*, *muliercula*, *seniculus*, *adulescentulus* atd. I u Cicerona čteme deminutiva s expresivním či citovým nábojem *matercula*, *fraterculus*. Máme také deminutiva derivační jako např. **avunculus** „strýc z matčiny strany“ od *avus* „děd“. Tato derivace byla nejspíše také důvodem, proč výraz *avus* z latiny nepřešel do italštiny, ale byl nahrazen slovem *nonno* (z pozdní latiny *nonnus* „vychovatel“).⁵⁰ *Avus* bylo po vulgární latinu příliš krátké slovo, ale jeho deminutivní forma byla už použita pro jiný význam. V Appendix Probi vidíme vývoj výrazu: *avus non aus*. Výraz se tak ve vulgární latině ještě oslabil. Nepřerušovaný vývoj slova pokračoval pouze v některých částech Itálie – máme tak piemontské *af* a trentinské *ao*. Italský spisovný výraz *avo* je výpůjčkou, ačkoli brzkou (13. st.), která se používala v literatuře, kde se hovorový výraz *nonno* nejevil jako příliš vhodný. Přesto byl výraz *avo* už od počátků italské literatury vnímán jako poněkud archaický či knižní a na jeho místě se tak často objevoval – bez zvláštního citového zabarvení – jeho nový deminutivní tvar *avolo*. (13. - 14. st.) U Danta: „*Là dove andava l'avolo alla cerca.*“⁵¹ Výraz *avunculus* se rovněž vytratil a byl nahrazen slovem *zio*, které se vyskytovalo už v pozdní latině jako *thium* původem z řeckého *theios* „božský“ – zde jako výraz úcty.⁵²

V Appendix Probi nacházíme také hned dva výrazy pro osoby a rodinné příslušníky, které ve vulgární latině často nahrazovaly jejich deminutivní formy: *anus non anucla* „stařenka“ a *neptis non nepticla* „neteř“.

⁵⁰ Nocentini: *L'Etimologico*, str. 759

⁵¹ Dante Alighieri: *Commedia, Paradiso*, 16. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („Kam chodil dědeček na lov.“)

⁵² Nocentini: *L'Etimologico*, str. 1348

4. 1. 1 Rodinní příslušníci

fratellus – *frater* „bratr“

Toto deminutivum se v klasické latinské literatuře nevyskytuje – máme jen záznam ze Scaurovy gramatiky z 2. st. n. l.⁵³

Běžným deminutivem je *fraterculus*. Zde u Plauta v komické řadě deminutivních výrazů: „*Germana mea sororcula. – Repudio te fraterculum. – Tum tu igitur, mea matercula.*“⁵⁴ U Cicerona s citovým nábojem, v daném kontextu velmi ironicky: „*Volo, mi frater, fraterculo tvo credas. Consorti quidem in lucris atque furtis, gemino et simillimo nequitia...*“⁵⁵ Iuvenalis k zdůraznění velikosti spíše než k citovému zabarvení: „*fit ut malim fraterculus esse gigantis.*“⁵⁶

V italštině výraz *fratellus* lexikalizoval a v podobě *fratello* nahradil své základové slovo *frater*, které naopak ve formě *frate* označuje bratra řeholního. K jasnému rozlišení významu těchto dvou výrazů a k úplnému nahrazení výrazu *frate* výrazem *fratello* však došlo až později. Ačkoli se *fratello* používal ve významu svého základového slova již od 13. st., v nejstarších italských zdrojích ještě často vidíme konkurující výraz *frater*. V pol. 13. st. tak čteme: „*Dardanum occise lo frate.*“⁵⁷ Slavným příkladem je také text *Písně tvorstva* sv. Františka z poloviny 13. st. (umbrijský dialekt), ve které jsou životadárné jevy země na znamení blízkosti a vřelého vztahu označovány výrazy *frate* „bratr“ a *sora* „sestra“: „*Laudato sie, mi' Signore, cum tucte le tue creature, spetialmente messor lo frate*

⁵³ Quintus Terentius Scaurus: *De Orthographia*. Zdroj: CGL. Dostupné na adrese: <http://kaali.linguist.jussieu.fr/CGL/search.jsp>

⁵⁴ T. Maccius Plautus: *Cistellaria*, v. 140 („Má rodná sestřičko! – Zapuzuji tě, bratříčku. – Tak potom má drahá matičko!“)

⁵⁵ M. Tullius Cicero: *In Verrem* II. 3. 155 („Přál bych si, můj bratře, abys věřil svému bratříčkovi. Svému spojenci v mamonu a podvodech, jako vejce vejci podobnému ničemností...“)

⁵⁶ Iuvenalis: *Saturae* 4. 98 („A tak jsem traději chtěl být maličkým bratrem obrů.“)

⁵⁷ Autor neznámý: *Storie de Troia e de Roma*. Zdroj TLIO. Dostupné na adrese: <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/bibTLIO.php?tbib=0&rickey=St%2E+de+Troia+e+de+Roma+Amb%2E%2C+125%2E%2F58+%28rom%2E%3Etosc%2E%29> („Dardana zabil jeho bratr.“)

sole.⁵⁸ Jacopone da Todi výraz specifikuje: „*Ài perduto o smarrito patre, fillo oi marito, fratecarnale oi mamma, ke 'l cor t' arde et enflamma?*“⁵⁹

U Danta máme ve významu „bratr“ jak *frate*: „*Ma s'io vedessi qui l'anima trista Di Guido, o d'Alessandro, o di lor frate...*“⁶⁰ tak *fratello* či jeho básnickou apokopovanou formu *fratel*: „*Ove Eteòcle col fratel fu miso?*“⁶¹ Ve sbírce příběhů od neznámého autora ze 14. st. vidíme dokonce obě slova v jedné větě: „*Or ti sono i fratelli a ginocchia, e preganti della salute di lor frate.*“⁶²

U Machiavelliho se již obě formy rozlišují: „*Veggio voi, signor oratore, essere alle mani con quella vedova et quel suo fratello et havere uno occhio a quel garzone.*“⁶³ Rovněž Manzoni: „*Un fratello del morto, due suoi cugini e un vecchio zio, vennero pure, armati da capo a piedi.*“⁶⁴

Ze slova *fratello* máme v italštině deminutiva *fratellino* a zřídkačejší *fratelluccio*. Deminutivum *fratellino* je v současné italštině často používané; vyhledávač Google ukazuje na 1 360 000 výskytů.

filiolus – filius „syn“, „synáček“

U Plauta pro vyjádření útlého věku: „...*tuom Stalagmum servom, qui aufugit domo, qui tibi surripuit quadrimum puerum filiolum tuom.*“⁶⁵ U Cicerona podobně: „*L. Iulio*

⁵⁸ sv. František z Assisi: *Il Cantico delle Creature* („Budiž pochválen, můj Pane, za vše, co jsi stvořil, především za pána bratra Slunce...“)

⁵⁹ Jacopone da Todi: *Laude del laudario Urbinato*. Zdroj: TLIO. Dostupné na adrese: <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/bibTLIO.php?tbib=0&rickey=Jacopone%2C+Laud%2E+Urbinato> („Přišla jsi snad či jsi ztratila otce, syna či manžela, rodného bratra nebo snad matku, že tvé srdce spalují plameny?“)

⁶⁰ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno*, 30, 76-7. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („Kdybych však viděl smutnou duši Guidovu či Alessandrovu či duši jejich bratra...“)

⁶¹ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno*, 26, 54. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („Kam byl vložen Eteoklés se svým bratrem.“)

⁶² Autor neznámý: *Libro o tavola di dicerie diverse*. Dostupné na adrese: <http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=ginocchio> („A teď před tebou bratřiči klečí na kolenou a prosí o život svého bratra.“)

⁶³ Niccolò Machiavelli: *Lettera XIV a Francesco Vettori*. Zdroj: Wikisource. Dostupné na adrese: [https://it.wikisource.org/wiki/Lettere_\(Machiavelli\)/Lettera_XIV_a_Francesco_Vettori](https://it.wikisource.org/wiki/Lettere_(Machiavelli)/Lettera_XIV_a_Francesco_Vettori) („Vidím, mistře řečníku, že jste velmi nápomocen té vdově i jejímu bratru a že na toho chlapce dohlížíte.“)

⁶⁴ Alessandro Manzoni: *I promessi sposi*, str. 65. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_8/t337.pdf („Přišel také jeden z bratrů mrtvého, dva bratřiči a starý strýček, všichni po zuby ozbrojení.“)

⁶⁵ T. Maccius Plautus: *Captivi* 4. 2. 95-6 („...tvého otroka Stalagma, který utekl z domu a ukradl ti tvého synka, když byly chlapci čtyři roky.“)

*Caesare, C. Marcio Figulo consulibus filiolo me auctum scito salva Terentia.*⁶⁶ U Iuvenala tvoří *filiolus* kontrast s méně žádanou *filia*: „*Nullum ergo meritum est, ingrante ac perfide, nullum, quod tibi filiulus vel filia nascitur ex me?*“⁶⁷

Často ve spojení *filioli mei* pro vyjádření důvěrnosti. Ve Vulgátě: „*filioli mei haec scribo vobis ut non peccetis.*“⁶⁸

Do italštiny se *filiolus* přeneslo ve formě *figliolo* či *figliuolo*. V nejstarších textech se jeví jako více lexikalizované než v latině, nezřídka se používalo jako varianta základového slova *figlio*. Zde o Trojském hrdinovi Hektorovi: „*Lo figol d(e) P(ri)amo e d'Ecuba molto plu forte d(e) tuti gi Trogani abatemo.*“⁶⁹ Podobně u Danta (v apokopované formě): „*Figliuol d'Anchise, che venne da Troia.*“⁷⁰ Machiavelli: „...*lasciò una sua figliuola da marito in serbanza in uno munistero.*“⁷¹ Manzoni ve své knize *Snoubenci* užívá slova *figliuolo/figliuola* daleko častěji než *figlio/figlia*: „*State zitta voi: già lo so, che i parenti hanno sempre una risposta da dare in nome de' loro figliuoli!*“⁷²

V současné italštině je spisovnou formou *figliolo* a *figliuolo* je považováno za archaické, ačkoli se i v hovorové řeči stále vyskytuje. Oba dva tvary jsou nicméně vnímány jako zastaralé a používají se zejména s ironickým podtónem „milý synáčku“, „milý zlatý“. Jako prostá varianta slova *figlio* se již vůbec nevyužívá. Existují z něj vytvořená deminutiva *figlietto*, *figliolino*, která jsou rovněž málo používaná.

⁶⁶ M. Tullius Cicero: *Epistulae ad Atticum*, 1. 2 („Chci ti oznámit, že v den zvolení Lucia Iulia Caesara a Gaia Marka Figula konsuly se mi rozrostla rodina o synka. Terentia je v pořádku.“)

⁶⁷ Iuvenalis: *Saturae* 3. 9. 83-4 („Není snad žádnou, žádnou zásluhou, ty nevděčníku, ty zrádče, že ti porodím synáčka či dceru?“)

⁶⁸ *Kníha 1. Jan*, 2.12 („Mí drazí synové, toto vám píš, abyste již nehřešili.“)

⁶⁹ *Esercizi scholatici veneto-latini*. Zdroj TLIO. Dostupné na adrese:

<http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/bibTLIO.php?tlib=0&rickey=Esercizi+padov%2E%2C+XIII+m%2E> („Syn Priama a Hekabé byl v boji daleko silnější než všichni Trojané.“)

⁷⁰ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno* 1. Dostupné na adrese:

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („Syn Anchísův, který přišel od Tróje.“)

⁷¹ Nicolò Machiavelli: *Mandragola*, str. 29. Dostupné na adrese:

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_4/t93.pdf („Svou dceru na vdávání ponechal v ústraní v klášteře.“)

⁷² Alessandro Manzoni: *I Promessi sposi*, str. 160. Dostupné na adrese:

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_8/t337.pdf („Vy už mlčte – však vím, jak rádi rodiče odpovídají za své děti!“)

4. 1. 2 Pohlaví

masculus – *mas* „samec“, „mužského pohlaví“, „muž“

Mas se používalo ve významu „samec“, *masculus* pak původně „sameček“. Columella používá ve stejném významu *mas* i *masculus*: „...*mares sine rixa diducuntur in sua quisque saepta cum feminis, et aequaliter universus grex pascitur. Nam etiam in hoc genere pugnaces inveniuntur masculi, qui...*“⁷³

Ve vulgární latině se výraz *masculus* používal také ve významu „muž“ (bez deminutivního znaku) jako méně vznešená varianta slova *vir* a konkrétnější varianta slova *homo*. U Plauta: „*Bona femina et malus masculus volunt te.*“⁷⁴ U Apuleia: „*An ignoras eum masculum et iuvenem esse, vel certe iam quot sit annorum oblita es?*“⁷⁵

Ve Vulgátě ve významu „muž“: „*non est Iudaeus neque Graecus non est servus neque liber non est masculus neque femina omnes enim vos unum estis in Christo Iesu.*“⁷⁶

V *Appendix Probi* máme zaznamenány dva nespisovné dobové tvary *masclus* a *mascel*. Z toho prvního se vyvinulo italské slovo *maschio* „samec“, „chlap“. Ve významu „muž“ je ve spisovné italštině *uomo* z lat. *homo*, nicméně nadále se používalo i *maschio*. Dante: „*Fu, quando Grecia fu di maschi uota Sì, ch'a pena rimaser per le cune.*“⁷⁷

V současné hovorové italštině se *maschio* používá velmi často, ačkoli má ve významu „muž“ poněkud pejorativní podtón. Vytváří vlastní deminutivní tvar *maschietto*, které se používá ve významu „chlapeček“ jako „novorozenec mužského pohlaví“.

⁷³ L. Iunius Moderatus Columella: *Res Rustica*, 8. 11 („samci jsou pak bez odporu odvedeni každý do své ohrady spolu se samicemi a celé stádo se pase pospolu. I mezi tímto druhem se totiž najdou konfliktní samečci, kteří...“)

⁷⁴ T. Maccius Plautus: *Cistellaria*, 4.2 („Touží po tobě dobrá žena i zlý muž.“)

⁷⁵ Apuleius: *Metamorphoses*, 5.31 („Copak nevíš, že je to muž a že je mladý, nebo jsi snad zapomněla, kolik mu je let?“)

⁷⁶ *Ad Galatas* 3.28 („neexistují židé a Řekové, neexistují otroci a svobodní, neexistují muži a ženy, neboť v Ježíši Kristu jste všichni stejní.“)

⁷⁷ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno* 18, 109. Dostupné na adrese:

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („To když z Řecka zmizeli všichni muži snad jen kromě těch, co ještě leželi v kolébce.“)

muliercula – mulier „ženuška“, „žena“

Většinou použito pejorativně. U Plauta: „*cape hanc urnam tibi: muliercula hanc nescio quae huc ad me detulit.*“⁷⁸ U Cicerona přeneseně: „*at homo inertior, ignavior, magis vir inter mulieres, impura inter viros muliercula proferri non potest.*“⁷⁹

U Petronia se výraz nachází třikrát, ve dvou případech s pejorativním zabarvením: „*Tres enim erant mulierculae, si quid vellent conari, infirmissimae...*“⁸⁰ Zde výrazněji: „*Nec diu moratus rusticus quidam familiaris oculis meis cum muliercula comite propius accessit...*“⁸¹ V jednom případě jako vyjádření soucitu: „*Non recessit tamen miles, sed eadem exhortatione temptavit dare mulierculae cibum...*“⁸²

Minucius Felix používá slovo jako variantu *mulier*: „*alienas virgines iam desponsatas, iam destinatas et nonnullas de matrimonio mulierculas sine more rapuit.*“⁸³ U sv. Jeronýma pejorativně, zde s významem „pouhá“ či „nepodstatná“: „*Rideat forsitan infidelis lector me in muliercularum laudibus inmorari.*“⁸⁴

Do italštiny se přenesl výraz *mulier* ve tvaru *moglie* a zároveň se specifikoval jeho význam na „manželka“ (kdežto nepravdělné lat. *uxor* vymizelo): „*E qui si mostra, che grande lacciuolo del diavolo è la mala moglie.*“⁸⁵ *Moglie* pak vytváří deminutivní tvary *moglietta* a *mogliettina*, z nichž se používá zejména to druhé jako meliorativní (i v oslovení v domácí mluvě)⁸⁶

Ve významu „žena“ se do italštiny přenesla dvě slova. První je *domina* ve tvaru *donna* (*domina* => *domna* => *donna*), které vytváří četné deminutivní tvary: zpravidla meliorativní *donnina* a pejorativní *donnetta*, *donnuccia* a *donnucciola* a *donnucola* ve

⁷⁸ T. Maccius Plautus: *Rudens*, 2.5 („Podřž mi tu vázu – jakási ženská mi ji sem přinesla.“)

⁷⁹ M. Tullius Cicero: *In Verrem* 2.2 („Nenašel bys věru muže neschopnějšího, zbabělejšího, který je chlapák mezi ženami, ale mezi muži je sám hanebnou ženštinou.“)

⁸⁰ Petronius: *Satyricon* 19 („Byly to koneckonců tři ženy – příliš slabé, aby se snad mohly o něco pokusit...“)

⁸¹ Petronius: *Satyricon* 12 („Nedlouho poté se k nám spolu se svou ženuškou přiblížil jakýsi venkovan, kterého jsem od vidění znal...“)

⁸² Petronius: *Satyricon* 111 („Voják však v přesvědčování neustal a pokoušel se nebohé ženě dát jídlo...“)

⁸³ M. Minucius Felix: *Octavus*, 25.2 („Beze studu unesl cizí dívky již zasnoubené, již zaslíbené k sňatku i mnohé již vdané ženy.“)

⁸⁴ sv. Jeroným: *Epistulae*, 127.5 („Ať se vrtošivý čtenář třeba směje, že ztrácím čas vychvalováním žen.“)

⁸⁵ Fra Domenico Cavalca: *Medicina del Cuore*. Dostupné na adrese: <http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=moglie> („A zde je vidět, jak strašnou Ďáblou nástrahou je špatná manželka.“)

⁸⁶ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese: <http://www.treccani.it/vocabolario/donna/>

smyslu „ubohá, chudá žena“. Druhé je *femmina* či *femina* z lat. *femina*, které se dříve používalo ve stejném významu jako v latině. Zde u Petrarkey: „*Femmina è cosa mobil per natura*.“⁸⁷ Časem však slovo ve významu „žena“ získalo pejorativní podtón. Zde u Machiavelliho dobře vidíme rozdíl mezi *donna* a *femmina*: „*Perché io non vo' fare la mia donna femmina e me becco*.“⁸⁸ V Manzoniho Snoubencích se ve významu „žena“ setkáváme v 157 případech se slovem *donna*, slovo *femmina* naopak není použito ani jednou.

Výraz *femmina* vytváří vlastní deminutivní tvary *femminella*, *femminetta*, *femminuccia*.⁸⁹ Vesměs se používají pejorativně, poslední tvar se pak užívá ve specifickém významu „novorozenec – holčička“ a dále ve významu „zbabělý, zženštilý muž“.

amiculus „přítelíček“, „kamarádíček“

U Catulla ironicky: „...*iam te nil miseret, dure, tui dulcis amiculi?*“⁹⁰ Stejně u Cicerona: „... *de Docimo, amiculo meo, quid cogitatis?*“⁹¹ U Horatia taktéž: „*disce, docendus adhuc quae censet amiculus, ut si caecus iter monstrare velit*.“⁹² U Curtia Rufa bez zvláštního citového zaujetí: „*Ille epistula perfecta plus indignationis quam pavoris ostendit (...) amiculo*.“⁹³

Výraz *amico* do italštiny přešel, ale jako deminutiva se používají pouze *amichetto*, *amicuccio* a *amichino*, a ani ta nejsou příliš frekventovaná, nejvíce snad *amichetto* ve významu „kamarád na hraní“ u malých dětí.⁹⁴

⁸⁷ Francesco Petrarca: *Canzoniere*, sonet 150. Dostupné na adrese: http://www.lib.ru/POEZIQ/PETRRKA/canzoniere.txt_with-big-pictures.html#150 („Žena je ze své podstaty proměnlivá.“)

⁸⁸ Niccolò Machiavelli: *Mandragola*, str. 22. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_4/t93.pdf („Protože já nechci ze své ženy udělat poběhlici a ze sebe hlupáka.“)

⁸⁹ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese: <http://www.treccani.it/vocabolario/femmina/>

⁹⁰ C. Valerius Catullus: *Carmina*, 30 („...to ti už tvého milovaného přítelíčka není vůbec líto, ty surovče?“)

⁹¹ M. Tullius Cicero: *In Verrem* 3.79 („... a o mém drahém příteli Docimovi si myslíte co?“)

⁹² Q. Horatius Flaccus: *Epodae* 1.17 („Uč se, dokud má tvůj drahý přítel v úmyslu učít tě tak jako slepec, který by chtěl ukazovat cestu.“)

⁹³ Q. Curtius Rufus: *Historia Alexandri Magni* 3.6 („A ten, poté co si dopis přečetl, svému příteli ukázal spíše rozhořčení než strach.“)

⁹⁴ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese: <http://www.treccani.it/vocabolario/amico/>

4. 1. 3 Věk

virguncula – *virgo* „děvče“, „dívenka“

U Petronia s ironickým zabarvením: „...*virguncula cervicem eius invasit et non repugnanti puero innumerabilia oscula dedit.*“⁹⁵ Jinde použito jako varianta *virgo* bez citového zabarvení. Sidonius: „*Quibus (...) grandibus causis plurimum virgunculae animus copulabatur.*“⁹⁶

Sv. Jeroným používá deminutiva s oblibou, zde použito k vyjádření grotesknosti: „(*mulieres*) *quas nec numerus annorum potest docere, quod vetulae sunt, quae capillis alienis verticem instruunt et praeteritam iuventutem in rugis anilibus poliunt, quae denique ante nepotum gregem trementes virgunculae componuntur.*“⁹⁷

V Appendix Probi máme uvedeno *virgo non virgo* – spíše než deminutivní tvar tak slovu konkurovala zkomolená forma. Výraz *virgo* přešel do italštiny *virginem* => *vergine*. Význam se však specializoval na „panna“, pro obecnější výraz „dívenka“ se využívalo spíše *fanciulla*. Boccaccio: „*Io son così vergine, come io uscí' del corpo della mamma mia.*“⁹⁸

Výraz *fanciulla* (i v mužském rodu *fanciullo*) je samo o sobě deminutivem. Vychází ze slova *fante*, které má původ v latinském *infans* (*infantem* => *fante* => *fanticello* => *fancello* => *fanciullo/a*). Ve významu „dítě“, „dívenka“: „*Possono contraere i fanciulli il matrimonio? Risp. san Raim. L'età atta nel fanciullo è 14. anni, e nella fanciulla 12.*“⁹⁹

⁹⁵ Petronius: *Satyricon* 20 („dívenka se mu vrhla kolem krku a aniž by se chlapec bránil, zahrnula ho polibky.“)

⁹⁶ C. Sidonius Apollinaris: *Epistulae* 7.2 („A k těm již významným důvodům velkou měrou přispěla také povaha dívky.“)

⁹⁷ Sv. Jeroným: *Epistulae* 38.162 („Které ani počet let nepřesvědčí, že jsou vetšími stařenami, které nosí nakadešené paruky a ze stařeckých vrásek se snaží vyhladit své zašlé mládí, které se dokonce i před muži, kteří by mohli být jejich vnuky, chovají jako ostýchavé dívenky.“)

⁹⁸ Giovanni Boccaccio: *Decameron* 1.18 („Jsem zrovna tak pannou, jako když jsem vyšla z lůna mateřského.“)

⁹⁹ Autor neznámý: *Volgarizzamento della Somma Pisana detta il Maestruzzo* 1. 51. Dostupné na adrese: <http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=FANCIULLO> („Mohou děti uzavírat sňatek? Odpověď sv. Raimunda: Vhodný věk u chlapce je 14 let, u dívky 12.“)

Fanciulla dále tvoří deminutiva *fanciullina*, *fanciuletta*. Dnes je to výraz zastaralý, který nahradila slova *bambina* pro mladší dívku (od 16. st., deminutivum z románského onomatopoeia *bambo*) a pro dospívající dívku *ragazza* (od 14. st. z arabského *raqqas*).¹⁰⁰

anicula – anus „stařenka“, „babička“

U Terentia ve významu „nebohá, chudá stařenka“: „*illi benevolens Neque notus neque cognatus extra unam aniculam quisquam aderat qui aciuaret funus.*“¹⁰¹ U Cicerona rovněž s určitým citovým zaujetím – celá věta má působit ironicky: „*nunc denique materculae suae festivus filius, aniculae minime suspiciosae, purgat se per epistulam.*“¹⁰² Jinde u Cicerona bez zvláštního citového zabarvení: „*Haec iam, mihi crede, ne aniculae quidem existimant.*“¹⁰³

U Petronia: „...*cursu fatigatus et sudore iam madens accedo aniculam quandam.*“¹⁰⁴ U Petronia se výraz *anicula* užívá na šesti místech a všechna jsou v nepřímé řeči – je to deminutivum do velké míry lexikalizované a má tak spíše neutrální zabarvení. Výrazu *anus* je užito na deseti místech, a to často v negativním či groteskním kontextu: „...*fracta est putris sella... anumque pondere suo deiectam super foculum mittit.*“¹⁰⁵ „*Hoc crudelissima anus spargit subinde umore femina mea.*“¹⁰⁶

Obecně je v mnoha případech slovo *anicula* užito bez zvláštního citového zaujetí, kdežto *anus* má určitý pejorativní nádech – podobně jako i v češtině u slov „babička“ a „bába“ či „stařenka“ a „stařena“. V Appendix Probi máme uvedeno *anus non anucla*, což svědčí o běžném používání deminutivního tvaru namísto základového slova.

V latině existovalo také deminutivum *anucella*, které máme doloženo v poznámce na okraji listu rukopisu Frontonova.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Nocentini: *L'Etimologico*, str. 968

¹⁰¹ P. Terentius Afer: *Phormio* 1.2 („A nebyl tam žádný přítel, žádný známý, žádná rodina kromě jedné nebohé stařenky, kdo by jí přichystal pohřeb.“)

¹⁰² M. Tullius Cicero: *Flacc* 36 („Nu a tak ten povedený synáček napsal své matičce, důvěřivé stařence, dopis, ve kterém se očistil.“)

¹⁰³ M. Tullius Cicero: *De Divinatione* 2.36 („Věř mi, že tomuto už nevěří ani babičky.“)

¹⁰⁴ Petronius: *Satyricon* 6 („...až jsem konečně unavený během a zalitý potem přistoupil k jedné stařence...“)

¹⁰⁵ Petronius: *Satyricon* 136 („...zpuchřelá stolička pod tíhou stařeny praskla, a ta sletěla do ohniště...“)

¹⁰⁶ Petronius: *Satyricon* 138 („A poté mi ta ukrutná stařena tou směsí postříkala stehna...“)

¹⁰⁷ M. Cornelius Fronto: *Epistulae ad Amicos* 2. 185

Do italštiny se výraz *anus* ani jeho deminutivní tvary nepřenesly. Důvodem mohla být podobnost se slovy *anus* „kruh, řít“ a *annus* „rok“, ale také přílišná krátkost slova, jemuž konkurovalo výrazněji *vetula – vecchia*.

4.1.4 Služebnictvo

Tato v latině velmi oblíbená specifická kategorie deminutiv v pozdější fázi dějin a zejména dnes vzhledem k vývoji společnosti značně ustoupila do pozadí. Ačkoli v italštině existují výrazy jako *schiavetto, schiavino*, jejich faktické používání je zřídka.

vernula – verna „mladý otrok“

Tento výraz je dochovaný pouze jako deminutivum derivační s významem „mladý, v domácnosti narozený otrok“. Iuvenalis: „*infantes ludebant quattuor, unus uernula, tres domini*.“¹⁰⁸ U Petronia: „...*nam si aliquid muneris meo vernulae non tulero, habebo convicium*.“¹⁰⁹ Do italštiny se výrazy *vernula* ani *verna* nedochovaly.

ancilla „služebná“

Původ tohoto výrazu je v řeckém *amfipolos*, které přešlo do latiny jako *anculus, ancula*. Deminutivum *ancilla* brzy lexikalizovalo a používalo se namísto svého základového slova. Petronius: „*Adsidebat aegrae fidissima ancilla*.“¹¹⁰

V latině existovalo zdvojené deminutivum *ancillula*. U Plauta v přímé řeči: „*ita praecipito mulieri atque ancillulae, ut simulet*...“¹¹¹ U Apuleia se výraz nachází v přímé i

¹⁰⁸ Iuvenalis: *Saturae* 14.169 („hrály si čtyři děti – jeden malý otrok a tři malí pánové.“)

¹⁰⁹ Petronius: *Satyricon* 66 („...protože když svému otrokovi nedonesu nějaký dárek, budu mít doma bouřku.“)

¹¹⁰ Petronius: *Satyricon* 111 („Nemocné seděla po boku věrná služebná.“)

¹¹¹ T. Maccius Plautus: *Miles gloriosus* 795 („tak přikáž té ženě i služtičce, aby předstíraly, že...“)

nepřímé řeči: „*Haec simul dicens respexit ancillulam et... inquit...*“¹¹² U Petronia je výrazu *ancilla* užito dvacet pětkrát, *ancillula* ani jednou.

Ve Vulgátě se *ancillula* objevuje v přímé řeči, jinak se používá *ancilla*: „*ego cum ancillulis meis similiter ieiunabo.*“¹¹³ V dopisech sv. Jeronýma *ancillula* jako varianta *ancilla*: „*Tunc crines ancillulae disponebant et mitellis crispantibus vertex artabatur innoxius.*“¹¹⁴

V italštině máme výraz *ancella*. Petrarka: „*A Dio diletta obbediente ancella.*“¹¹⁵ Archaickou variantou je *ancilla*: „*Ismael figliuolo d'Abraam, e d'Agar sua ancilla.*“¹¹⁶ V současné italštině je *ancella* používáno jen zřídka.

V italštině existuje také velmi zřídka deminutivum *ancelletta*: „*La venustà pudica d' un' ancelletta santa.*“¹¹⁷

servolus (servulus) „otrok, sluha“

V latinské literatuře často vidíme výrazy *servus* a *servulus* jako rovnocenné varianty, bez afektivního náboje. U Plauta: „*modo eam reliqui ad portum in navi et servolum.*“¹¹⁸ U Cicerona užito pejorativně: „*meministi... centuriatus palam venditos, quid? per tuum servolum ordines adsignatos, quid?*“¹¹⁹

U Petronia meliorativní deminutivum ve významu „malý (šikovný) pomocník“: „*Jam quattuor partis dicit; si vixerit, habebis ad latus servulum.*“¹²⁰ Jinde u Petronia

¹¹² Apuleius: *Metamorphoses* 2.34 („Zatímco tak mluvil, pohlížel na služičku a pravil...“)

¹¹³ *Apocalypsis* 4.16 („a já se svými služkami budu rovněž držet půst.“)

¹¹⁴ Sv. Jeroným: *Epistulae* 38. 162 („Tehdy jí služby upravovaly vlasy a natáčkami v nich vytvářely něžné vlny.“)

¹¹⁵ Francesco Petrarca: *Canzoniere* 5.1 („Bohem milovaná poslušná služebnice.“)

¹¹⁶ *Život Mohameda*. Dostupné na adrese:

<http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=ANCILLA%2C+e+ANCELLA> („Ismael, syn Abrahama a Agar, jeho služebné.“)

¹¹⁷ Ippolito Nievo: *Vybrané básně*. Dostupné na adrese:

https://archive.org/stream/poesiescelteepub00niev/poesiescelteepub00niev_djvu.txt („Ctnostný půvab svatě služebnice.“)

¹¹⁸ T. Maccius Plautus: *Mercator* 1.1 („Právě jsem ji i otroka zanechal v přístavu v lodi.“)

¹¹⁹ M. Tullius Cicero: *In Pisonem* 36 („Vzpomínáš, že centuriát byl bezostyšně na prodej, hodnota určená pro tvé slouhy?“)

¹²⁰ Petronius: *Satyricon* 46 („Už umí dělit čtyřmi; jestli ve zdraví vyrostete, budeš v něm mít pomocníka.“)

s určitým pejorativním nábojem: „*Vnus ex noviciis <Eumolpi> servulis subito accurrit.*“¹²¹
U Apuleia porůznu bez citového náboje: „*servuli cubiculum propter adstantes dominum vocabant operique supplementum postulabant.*“¹²²; ironicky a pro komický efekt: „*vicinum illum auriculis per suos servulos sublatum de casula.*“¹²³

U sv. Jeronýma užito bez afektivního náboje: „*Nec mireris, si ancillae et servuli de vobis ista confingant.*“¹²⁴

Ačkoli se v latině zdá výraz *servulus* jako do velké míry lexikalizovaný, do italštiny se přeneslo základové slovo *servus* – *servo* a naopak *servulus* vymizel. Význam výrazu *servo* se ovšem specifikoval na „sluha“ („otrok“ má svůj vlastní výraz *schiaivo*). Dante: „*Mia madre a servo d'un signor mi pose.*“¹²⁵

V italštině se vyskytuje zřídka deminutivum *servetto*.

4.2 Části těla

Tato kategorie latinských deminutiv je specifická tím, že deminutivní výrazy v průběhu vývoje do italštiny často nahradily svá základová slova a lexikalizovaly.

ungula – *unguis* „nehet“

V klasické latině *ungula* znamená „kopyto“. U Apuleia: „*cantherium extritis unguis.*“¹²⁶ Jako kvalitativního deminutiva slova *unguis* jako „nehet“ se užívalo *unguiculus* ve významu meliorativním „nehtík“: „*qui mihi a teneris, ut Graeci dicunt,*

¹²¹ Petronius: *Satyricon* 139 („Jeden z Eumolpových mladých otrůčků ihned přiběhl.“)

¹²² Apuleius: *Metamorphoses* 9.30 („Otroci stáli za dveřmi a volali na pána, aby jim dal další dávku.“)

¹²³ Apuleius: *Metamorphoses* 9.36 („jeho souseda že otroci vytáhnou z domu za uši.“)

¹²⁴ Sv. Jeroným: *Epistulae* 117 („A nedivte se, jestli to o vás služky a sluhové roztrušují.“)

¹²⁵ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno* 22. Dostupné na adrese:

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („Má matka mi ukázala na sluhu jednoho pána.“)

¹²⁶ Apuleius: *Metamorphoses* 8.23 („herka se sedřenými kopyty“)

*unguiculis es cognitus.*¹²⁷ i pejorativním či pro vyjádření nepodstatnosti (ubohý, pouhý) „nehtíček“: „*qui vitam suam pro unguiculo tuo libenter dedit.*“¹²⁸

Ve vulgární latině se slovo *ungula* „kopyto“, „dráp“ pro svou expresivnost užívalo namísto nevýrazného *unguis*. V Glosáři z Reichenau nacházíme vysvětlivku „*ungues pro unguulas*“, což dosvědčuje velkou oblíbenost výrazu a jeho běžné zaměňování za základové slovo (a tedy jeho lexikalizaci).

Slovo prošlo hláskovým vývojem *ungula* => *ungla* => *onghia* => *unghia*¹²⁹

V italštině je výraz *unghia* plně lexikalizovaný a nahradil své základové slovo, které do italského lexika nepřešlo (vyskytuje se pouze v pozdějších výpůjčkách z latiny, zejm. k tvorbě odborných výrazů). První dochované literární zmínky italského *unghia* máme u Danta, které jsou rovněž zdrojem diskuze o správné formě plurálu – na dvou různých místech díla Dante užívá rozdílných tvarů pro plurál: „*Con l'unghie si fendea ciascuna il petto*“¹³⁰ a jinde: „*...che ha già l'unghia smorte.*“¹³¹ V současné italštině je spisovnou a také skutečně používanější formou plurálu *unghie*. Také forma *unghia* nicméně přetrvává.¹³²

Italský výraz *ungula* má v současné italštině význam „kopyto“, jedná se o výpůjčku z latiny z 20.st.

Z výrazu *unghia* vznikly nové deminutivní formy: *unghiello*, *unghiolo*, *unghina* a *unghietta/unghietto*, avšak jeví se jako zřídka užívané. Ve vyhledávači Google všechny vykazují zanedbatelný počet výsledků.

¹²⁷ M. Tullius Cicero: *Epistulae ad familiares* 1.6 („ty, jehož znám už od svých dětských nehtíčků, jak říkají Řekové.“)

¹²⁸ M. Cornelius Fronto: *Epistulae ad Antoninum imperatorem* 1.2 („který by pro pouhý tvůj nehtíček s radostí obětoval život.“)

¹²⁹ Patota: *Lineamenti della Grammatica Storica dell'Italiano*, str. 60

¹³⁰ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno* 9.49. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („a všechny si nehty drásaly hrud“)

¹³¹ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno* 17. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („která již má mrtvolně bledé nehty“)

¹³² „*Tiriamo fuori le unghie! ...O le unghia?*“ Dostupné na adrese: <http://www.accademiadellacrusca.it/it/lingua-italiana/consulenza-linguistica/domande-risposte/tiriamo-fuori-unghie-unghia>

osculum – os „drobná ústa“, „pusinka“, „polibek“

U Petronia: „*Nares paululum inflexae et osculum quale Praxiteles habere Dianam credit.*“¹³³ Rovněž u Apuleia: „*micantibus oculis... et hiantibus osculis*“¹³⁴

Dále existuje tvar *oscillum* („malá ústa“, z toho přeneseně „maska“), kvalitativní deminutivní náboj však není v dostupných pramenech dochován. U Vergilia výraz nacházíme v náboženském významu – maska, hlavička, fetiš. „*Bacche, uocant per carmina laeta, tibiue oscilla ex alta suspendunt mollia pinu.*“¹³⁵

Ve vulgární latině existoval výraz *oscillare* „točit se“, který vznikl zřejmě právě z představy rituálních masek zavěšených na stromy a točících a pohupujících se ve větru.¹³⁶ V italštině máme sloveso *oscillare* doloženo od 18. st. jako výpůjčku. Nepřerušným vývojem se tak výraz *osculum* ani *oscillum* do italštiny nepřenesl – ve významu „polibek“ se prosadil jiný výraz z latiny *basium* – *bacio*. Dante: „*Li baci di colui, che odia, son morsi di serpenti velenosi.*“¹³⁷ Výraz *bacio* pak vytváří svá vlastní deminutiva *bacino* a *bacetto*, které se však spíše používají v jejich přeneseném významu jako označení cukrovinek.

geniculum – genu „koleno“

U Varrona: „*Non sequitur, ut stulte faciant qui pueris in geniculis alligent serperastra, ut eorum depravata corrigant crura?*“¹³⁸ Slovo *genu* bylo pro vulgární latinu příliš krátké a nevýrazné a zároveň patřilo k často používané kategorii slov (části těla) v domácí a dětské mluvě. Dávala se tak přednost jeho deminutivnímu tvaru, který časem

¹³³ Petronius: *Satyricon* 126 („Měla trochu pršáček a pusinku jakou vytvořil Praxitelés Dianě.“)

¹³⁴ Apuleius: *Metamorphoses* 3.19 („jiskřivýma očima a vášnivými ústy“)

¹³⁵ P. Vergilius Maro: *Georgica* 2. 388-9 („Vzývají tě, Bacchu, veselými písněmi, a pro tebe věší na vysoké borovice měkké masky.“)

¹³⁶ Nocentini: *L'Etimologico*, str. 797

¹³⁷ Dante Alighieri: *Commedia*, Purgatorio 19. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („Polibky toho, jenž nenávidí, jsou uštknutí jedovatého hada.“)

¹³⁸ M. Terentius Varro: *De Lingua Latina* 9.11 („Znamená to, že si počíná hloupě, kdo dětem stahuje kolena řemínky, aby jim narovnal křivé nohy?“)

zcela nahradil své základové slovo, které se přestalo používat. V italštině tak již máme pouze *ginocchio*: „*Perchè inchinare a Dio molto convene Le ginocchia, e la mente.*“¹³⁹

V italštině existuje deminutivní tvar *ginocchiello* (16. st), který však postupně získával nové významy jako deminutivum derivační (nákoleník zbroje, vepřové koleno – maso, druh benátské historické měny atd.) a pro vyjádření citového zaujetí se začala dávat přednost jiným sufixům – zejména *ginocchetto* a také *ginocchino*.¹⁴⁰

Základové slovo *genu* z italštiny ovšem zcela nevytizelo – je například zachováno v názvu města Genova (lat. *Genua*, starší it. forma *Genoa*), které tak bylo údajně pojmenováno kvůli zahnutému tvaru svého přístavu.¹⁴¹ Dále máme nově vzniklá slova jako např. *genuflettersi* (18. st.), které má stejný význam jako výraz s nepřerušným historickým vývojem *inginocchiarsi* „pokleknout“.¹⁴²

auricula – auris „ouško“, „ucho“

Spíše než k vyjádření nežnosti a kladného citového zaujetí (jako např. *ocellus*) je slovo *auricula* v latině používáno spíše posměšně. U Plauta výraz nacházíme v řadě deminutiv – deminutivní forma tak spíše slouží ke zvýšení komického efektu, ale také napovídá o oblíbenosti výrazu v lidové mluvě: „*Dic me igitur tuom passerulum, gallinam, coturnicem, agnellum, haedillum... prehende auriculis, compara labella cum labellis.*“¹⁴³ Rovněž u Petronia je volba deminutiva spíše z důvodu komičnosti a familiárnosti: „*Plane si filiam haberem, auriculas illi praeciderem.*“¹⁴⁴ U Apuleia komický efekt tří deminutiv ve větě: „*Denique vicinum illum auriculis per suos servulos sublatum de casula longissime statimque proiectum iri.*“¹⁴⁵

¹³⁹ Francesco Petrarca: *Canzoniere* 5.7 („Neboť je velmi prospěšné se k Bohu sklánět na kolenu i naklánět mu svou mysl.“)

¹⁴⁰ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese: <http://www.treccani.it/vocabolario/ginocchiello/>

¹⁴¹ Nocentini: *L'Etimologico*, str. 490

¹⁴² Nocentini: *L'Etimologico*, str. 491

¹⁴³ T. Maccius Plautus: *Asinaria* 666-8 („Tak mě nazvi svým vrabčákem, slepičkou, křepelkou, jehňátkem, kůzlátkem... vezmi mě za uši, prohlídni si pysky“.)

¹⁴⁴ Petronius: *Satyricon* 67 („Říkám vám, kdybych měl dceru, ufiknul bych jí uši.“)

¹⁴⁵ Apuleius: *Metamorphoses* 9.36 („A jeho souseda že jeho otroci vytáhnou z domu za uši a okamžitě jej odtamtud vyrazí.“)

U Varrona máme doložené používání výrazu *auriculae* ve významu „zvířecí uši“: „(canes) debent esse... auriculis magnis ac flaccis.“¹⁴⁶ Dále jako varianta základového slova (bez citového zabarvení) ve významu „ucho jako sluchový orgán“ – Propertius: „O *utinam traiecta cava mea vocula rima percussas dominae vertat in auriculas!*“¹⁴⁷

O velké popularitě výrazu *auricula* v lidové latině a jeho používání namísto základového slova svědčí Appendix Probi, kde čteme „*auris non oricla*“. K preferenci deminutivního tvaru vedla nejspíše krátká a nevýrazná forma základového slova; navíc se jedná o velmi často užívaný výraz, a to zejména v domácí mluvě (podobně jako *genu* „koleno“, které vytlačila jeho deminutivní forma *geniculum* – dnes v italštině *ginocchio*). Slovo procházelo hláskovou proměnou *auricula* => **oricula* => *oricla* => *orecchia*.

Již v nejranějších dochovaných zdrojích se v italštině vedle *orecchia* (f. sg.) – *orecchie* (f. pl.) vyskytuje i *orecchio* (m. sg.) a *orecchi* (m. pl.). Je to zřejmě fenomén sahající hluboko do vývoje italštiny, kdy byla forma *orecchia* chybně považována za plurál neutra, a tak se z něj zpětně vytvořila maskulinní forma singuláru *orecchio* a podle ní posléze forma plurálu *orecchi*.¹⁴⁸ Oba tvary máme doložené u Danta: „*Ma negli orecchi mi percosse un duolo.*“¹⁴⁹ a naopak „*Come viene ad orecchia dolce armonia da organo.*“¹⁵⁰ K Dantovi je nutno dodat, že v části *Peklo* volil záměrně jazyk lidový a nespisovný a naopak v části *Ráj* usiloval o co nejčistší a nejvznešenější formu, což odpovídá jeho volbě „spisovného“ a „nespisovného“ tvaru v uvedených příkladech. Dále Machiavelli: „*Da quel tempo in quà ella sta in orecchi, come fa la lepre.*“¹⁵¹

Díky celkové převaze toskánštiny jako spisovného jazyka v jednotném čísle převážila forma *orecchio*, ačkoli v závislosti na regionu se užívá i *orecchia*. Pro množné číslo převládá forma *orecchie*.¹⁵²

¹⁴⁶ M. Terentius Varro: *De Re Rustica* 2, 9 („(psi) musí mít velké ploché uši“.)

¹⁴⁷ Sextus Propertius: *Elegiae* I., 16. 27 („kěz by můj šepot prošel skulinou a dosáhl sluchu mé paní.“)

¹⁴⁸ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese:

http://www.treccani.it/lingua_italiana/domande_e_risposte/grammatica/grammatica_187.html

¹⁴⁹ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno* 8. Dostupné na adrese:

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („Ale uši mi probodla bolest.“)

¹⁵⁰ Dante Alighieri: *Commedia, Paradiso* 17. Dostupné na adrese:

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („jak se mi k uchu linou jemné tóny varhanů.“)

¹⁵¹ Niccolò Machiavelli: *Mandragola* 3.2 („Od té doby co chodí s nastraženými ušima jako zajíc.“)

¹⁵² Nocentini: *L'Etimologico*, str. 790

V současné italštině existuje nepříliš užívaný kvalitativní deminutivní tvar *orecchiuccio*, dále pak odvozeniny deminutivními sufixy jako *orecchiette* (druh těstovin), *orecchino* „náušnice“ atd.

ossuculum (*ossiculum*) – os „kostička“, „kůstka“

U Plinia ve významu „malá kost“, „kůstka“: „*omnium cerebro medio insunt ossicula parva.*“¹⁵³ U Petronia s výrazným citovým nábojem: „*Sed tamen suaviter fuit, etiam si coacti sumus dimidias potiones super ossucula eius effundere.*“¹⁵⁴ Zde poněkud morbidní využití kvalitativního deminutiva.

V pozdní vulgární latině přešlo nepravidelné slovo III. deklinace do II. deklinace jako *ossum*. Do italštiny se pak přeneslo ve tvaru sg. *osso* a pl. *ossa*. Namísto **ossicolo* vytváří vlastní deminutivní tvary: nejběžnější *ossicino* (14. st.), dále *ossino*, *ossetto* a méně časté *ossicciolo*, *ossicello* a *ossuccio*.

¹⁵³ C. Plinius Secundus (Maior): *Naturalis Historia* 11.53 („Uprostřed každého mozku se nachází malé kůstky.“)

¹⁵⁴ Petronius: *Satyricon* 65 („Bylo nám tam ale moc příjemně – i když jsme museli půlku vína vylít na jeho kostičky.“)

4.3 Běžné předměty, zvířata a jevy

Další skupinou slov, která hojně vytváří deminutivní tvary, jsou předměty denní potřeby a další běžné jevy. Tato slova také hojně lexikalizují, jak nám ukazuje *Appendix Probi* u slov:

fax non facla „světlo“

catulus non catellus „mládě“

iuvenus non iuvenclus „býček“

mergus non mergulus „potápka“

Dále *Appendix Probi* zaznamenává slova, která byla již běžně používaná vedle či namísto svého základového slova a dokonce již sama procházela vlastním vývojem:

masculus non masclus „osoba či zvíře mužského pohlaví“ Původně ve významu „sameček“ z *mas* „samec“.

cultellum non cuntellum „nůž“ Původně ve významu „nožík“ oproti základovému slovu *culter* „nůž“, které však deminutivním tvarem začalo být nahrazováno. V italštině *coltello* „nůž“.

vitulus „tele“

Vytvořeno z nedochovaného kořene indoevropského původu (viz. sans. *vatsas*) připojením deminutivního sufixu. Dle Nocentiniho¹⁵⁵ je variantou výrazu *vetulus*, protože tak bylo označováno odrostlé, cca. roční tele či jiné mládě. V dochovaných latinských zdrojích výraz *vitulus* většinou postrádá afektivní náboj. U Petronia jej nacházíme v přísloví: „*ut dicatur posse taurum tollere, qui vitulum sustulerit.*“¹⁵⁶

Vedle něj se již objevuje výraz *vitellus*, který v sobě citově hodnotící náboj nese, avšak v latinské literatuře se zachoval pouze u Plauta: „*Dic me igitur tuom passerculum, gallinam, coturnicem, agnellum, haedillum me tuom dic esse vel vitellum.*“¹⁵⁷ Je tak možné, že výraz *vitulus* byl stále vnímán jako dostatečně expresivní. U Petronia je výraz *vitulus* užit pětkrát, a z toho třikrát v přímé řeči: „*Haec colonia retroversus crescit*

¹⁵⁵ Nocentini: *L'Etimologico*, str. 1328

¹⁵⁶ Petronius: *Satyricon* 25 („Jak se říká, kdo přetlačil tele, přetlačí i býka.“)

¹⁵⁷ T. Maccius Plautus: *Asinaria* 66-7 („Tak mě nazvi tvým vrabčáčkem, slepičkou, křepelkou, jehňátkem, kůzlátkem, nazvi mě třeba telátkem...“)

tanquam coda vituli,¹⁵⁸ *Vitellus* se u Petronia vyskytuje jen jednou, a to v přeneseném významu „žloutek“. U Horatia taktéž: „*namque marem cohibent callosa vitellum*.“¹⁵⁹

Výraz *vitulus* a jeho podobu rozšířenou ve vulgární latině máme uvedeny v Appendix Probi: „*vitulus non viclus*“. Také tento záznam svědčí o rozšíření základového slova – nahrazení deminutivním tvarem *vitellus* a jeho plná lexikalizace jsou tak zřejmě pozdějším jevem.

V itaštině se již od prvních dochovaných textů používá *vitello* namísto *vitulum*. Zde v překladu Palladiova *De Re Rustica* do lidového jazyka z 13.-14. st.: „*Di questo mese soglion nascere i vitelli*.“¹⁶⁰ Jeho plnou lexikalizaci dokazuje i rozšíření nového deminutivního tvaru – již v 14. st. čteme: „*Come la vacca sente il suo vitellino, e la cavalla il suo poltruccio, subito ne vengono a loro*.“¹⁶¹

caballus „(tažný) kůň“

Slovo nejasného původu. Podle Isidora ze Sevilly se jedná o deminutivum slova *cabo*: „*Caballus antea cabo dictus*“¹⁶², ačkoli to se samo o sobě v žádném zdroji nedochovalo. V Nocentiniho etymologickém slovníku je *cavallo* (*caballus*) označeno za slovo neznámého původu, nejspíše vzniklé z názvu etnického původu.¹⁶³

U Petronia jako „tažný kůň“: „*Ne a puero quidem te vindicasti, sed mollis, debilis, lassus tanquam caballus in clivo, et operam et sudorem perdidisti*.“¹⁶⁴ Stejně tak u Seneky „neušlechtilý“ či „pracovní kůň“ vedle výrazu *cantherium* „valach“: „*M. Cato Censorius (...) cantherio vehebatur et hippoperis quidem inpositis (...) O quantum erat saeculi*

¹⁵⁸ Petronius: *Satyricon* 44 („Toto městečko roste nazpět jako ocas telete.“)

¹⁵⁹ Q. Horatius Flaccus: *Saturae* 2.4 („Neboť ty pevné obsahují ve žloutku samčí zárodek.“)

¹⁶⁰ Autor neznámý: *Volgarizzamento del De re rustica*. Dostupné na adrese: <http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=VITELLO> („V tomto měsíci se obvykle rodí telata.“)

¹⁶¹ Autor neznámý: *Libro di viaggi*. Dostupné na adrese: <http://www.lessicografia.it/refview.jsp?key=2189> (Jakmile kráva uslyší své telátko a klisna své hříbátko, ihned za nimi běží.“)

¹⁶² Isidor ze Sevilly: *Etymologiarum sive Originum Libri XX*. 12.42

¹⁶³ Nocentini: *L'Etimologico*, str. 204

¹⁶⁴ Petronius: *Satyricon* 134 („Už odmala jsi nebyl schopný se sám ubránit. Byl jsi zjihlý, slabý, utahaný jako kůň v zápřahu, zbytečně ses pachtil a namáhal.“)

*decus, imperatorem triumphalem (...) Catonem uno caballo esse contentum et ne toto quidem! Partem enim sarcinae ab utroque latere dependentes occupabant.*¹⁶⁵

U Horatia naopak jako „jezdecký kůň“: „*optat ephippia bos, piger optat arare caballus.*“¹⁶⁶ U Iuvenala dokonce o Pegasovi: „*in illa (ripa), ad quam Gorgonei delapsa est pinna caballi.*“¹⁶⁷

Ve Vulgátě se jako „(jezdecký) kůň“ používá *equus*, ne *caballus*; rovněž ve svých dopisech sv. Jeroným tyto dva výrazy dobře rozlišuje: „*statimque cernamus sagittas pilis, tiaras galeis, caballos equis cedere?*“¹⁶⁸

Už v nejranějších dochovaných italských textech nicméně výraz *equus* mizí a plně jej nahrazuje již lexikalizované *caballus* ve tvaru *cavallo*. Zde ve verši (benátský dialekt) z 12. st.: „*Cavallo q'è traverso e de malveço plen este.*“¹⁶⁹ U Restora d'Arezzo (13. st.) vysloveně kůň jezdecký, válečný: „*e insegnino a li cavalieri de nutrire li cavalli e de combattare e de portare l'armi.*“¹⁷⁰

Italský výraz *cavallo* vytváří vlastní deminutivní formy *cavallino* (melior.), méně běžné *cavallotto* (melior.) a *cavalluccio* (melior. i pejor.) a deminutivum derivační s významem *cavalletto* „stojan“.¹⁷¹

Výraz *equus* se do italštiny přenesl pouze jako adjektivum *equino* „koňský“. Jacopo della Lana (14. st.): „*Ove le doe nature, zoè dov'è terminata la natura umana e la equina...*“¹⁷²

¹⁶⁵ L. Aeneus Seneca: *Epistulae morales ad Lucilium* 87 („Marcus Cato Censorius se vezl na valachovi navíc ještě zatíženém sedlovými brašnami (...) Ó jak krásná to byla doba, kdy Cato, úspěšný vojevůdce, byl spokojen s jediným koněm – a to ho ani neměl celého jen pro sebe! Vždyť na každém boku mu ještě visely vaky s nákladem.“)

¹⁶⁶ Q. Horatius Flaccus: *Epody* 1. 14 („Býk touží po sedle, líný kůň zase po jhu.“)

¹⁶⁷ Iuvenalis: *Saturae* Sat. 1. 3 („Na ten břeh, kam spadl brk z křídla Gorgonina koně.“)

¹⁶⁸ Sv. Jeroným: *Epistulae* 60, 17 („hned věříme, že šípy budou poraženy oštěpy, čapky přilbami a tažní valaši válečnými oři?“)

¹⁶⁹ Autor neznámý: *Proverbia que dicuntur super natura feminarum*. Zdroj: TLIO. Dostupné na adrese: <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/bibTLIO.php?tbib=0&rickey=Proverbia+que+dicuntur%2C+XII+u%2E%2E+28venez%2E%29> („Kůň, co je zkažený a zákeřný.“)

¹⁷⁰ Restoro d'Arezzo: *Composizione del mondo*. Zdroj: TLIO. Dostupné na adrese:

<http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/bibTLIO.php?tbib=0&rickey=Restoro+d%27Arezzo%2C+1282+%28aret%2E%29> („a přikazují rytířům chovat koně a bojovat a nosit zbraně.“)

¹⁷¹ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese: <http://www.treccani.it/vocabolario/cavallo/>

¹⁷² Jacopo della Lana: *Chiose alla Commedia di Dante Alighieri, Inferno*. Zdroj: TLIO. Dostupné na adrese: <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/bibTLIO.php?tbib=0&rickey=Jacopo+della+Lana%2C+Inf%2E> („Kde jsou dva druhy přirozenosti, tedy kde končí ta vlastní lidem a ta vlastní koním.“)

cenula – *cena* „večeře“

U Martiala a Apuleia s významem „ubohá, chudá“: „*Parva est cenula—quis potest negare?*“¹⁷³, „*Raptim denique paupertina Milonis cenula perfunctus*“¹⁷⁴ U Gellia užito jako *locus humilitatis*: „*Hoc aere conlecto... cenula curabatur omnibus qui eum lusum luseramus.*“¹⁷⁵

Italština má pro výraz *cena* mnoho deminutivních forem. V Tommaseově Novém slovníku italských synonym z pol. 19. stol. nacházíme tyto výrazy: *cenetta*, *cenino*, *cenina*, *cenuccia*, z nichž první tři mají zabarvení lichotivé, poslední vždy negativní. Výraz *cenetta* pak může označovat nákladnou, přepychovou či burleskní hostinu.¹⁷⁶ Stejně tak je vnímána *cenetta* a *cenettina* v online slovníku Treccani¹⁷⁷, *cenino* a *cenina* pak jako dnes již formy neobvyklé.

Dnes nejužívanější deminutivní forma je *cenetta*. Ve slovníku Treccani¹⁷⁸ je vnímána jako meliorativní deminutivum (spolu s *cenettina*). První dochované použití máme v přepisu Senekových Listů Luciliovi do lidového jazyka z raného 14. stol. „*Questa cenetta mi sarà così a grado, come la più ricca del mondo.*“¹⁷⁹ *Cenetta* se užívá zejména jako specifický název pro romanticky laděnou večeři; často také ironicky.

Cenuzza (od 16. st.): „*Parendo loro nondimeno tristissimo baratto i venticinque ducati con una cenuzza tignosa.*“¹⁸⁰ Zde s velmi negativní konotací.

Jako *locus humilitatis* se v současné italštině užívá spíše analytického vyjádření *piccola cena*.

¹⁷³ Martialis: *Epigrammaton libri* 5. 78 („Je to ubohá večeře – kdo by to popřel?“)

¹⁷⁴ Apuleius: *Metamorphoses* 3.13 („Pak jsem u Milona narychlo pojedl skrovňoučkou večeři...“)

¹⁷⁵ Aulus Gellius: *Noctes Atticae* 18.13 („Poté, co jsme vysbírali peníze... jsme uspořádali takové malé pohoštění pro všechny, kteří se účastnili hry.“)

¹⁷⁶ Tommaseo: *Nuovo dizionario de' sinonimi della lingua italiana*, str. 94

¹⁷⁷ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese: <http://www.treccani.it/vocabolario/cena/>

¹⁷⁸ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese: <http://www.treccani.it/vocabolario/cena/>

¹⁷⁹ Autor neznámý: *Pistole di Seneca*. Zdroj: TLIO. („Tuhle večeříčku si tak vychutnám, jako by byla nejbohatší na světě.“)

¹⁸⁰ Autor neznámý: *Novelle*. Dostupné na adrese: <http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=CENUZZA> („Zdalo se jim ovšem jako dost ubohý obchod dát dvacet pět dukátů za takovou nuznou večeři.“)

igniculus – ignis „ohýnek“

V latinské literatuře často bez citového náboje. U Seneky: „*Paulo ante dicebam igniculum nihil conferre lumini solis.*“¹⁸¹

U Apuleia jako varianta *ignis* bez zvláštního citového náboje: „...*nec mirum, licet modicum igniculum et manibus humanis laboratum.*“¹⁸², naopak jinde u Apuleia v přeneseném významu „plamen vášně“: „*Nam si te vel modice meus igniculus afflaverit.*“¹⁸³

Ve Vulgátě bez afektivního náboje: „*et non invenietur de fragmentis eius testa in qua portetur igniculus de incendio.*“¹⁸⁴

Slovo *ignis* ve významu „oheň“ se do italštiny nepřeneslo a bylo nahrazeno výrazem *fuoco* pocházejícím z lat. *focus* „ohniště“, které získalo specifický význam. U Danta: „*E poi vedrai color, che son contenti nel fuoco.*“¹⁸⁵ Hovorovou variantou je *foco*. Z toho tvaru vychází i deminutivní tvary *fochetto*, *fochettino*, *focherello*, *focherellino* a zřídka *focolino*.¹⁸⁶

V knižním jazyce ovšem máme doložen i tvar *ignicolo* (16. st.): „*Perchè dunque ad eccitare il caldo non basta la presenza degl'ignicoli.*“¹⁸⁷

¹⁸¹ L. Aeneus Seneca: *Ad Lucilium epistulae morales*, 92 („Jak jsem před chvílí řekl, oheň se nemůže rovnat záři slunce.“)

¹⁸² Apuleius: *Metamorphoses* 2.12 („...ne příliš velký, ale mírný ohniček rozdělaný lidskou rukou...“)

¹⁸³ Apuleius: *Metamorphoses* 2.7 („Protože jak tě byt' jen trochu ožehne plamen mé vášně...“)

¹⁸⁴ *Liber Iesaiiae* 30.14 („A v jeho střepech se nenajde jediný kousek, v němž by se dal přenést oheň z krbu.“)

¹⁸⁵ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno* 1 („A pak uvidíš i takové, kteří jsou v plamenech spokojeni.“)

Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf

¹⁸⁶ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese: <http://www.treccani.it/vocabolario/fuoco/>

¹⁸⁷ Autor neznámý: *Galileo Galilei saggiatore*. Dostupné na adrese:

<http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=IGNICOLO> („Neboť k rozprouzení tepla nestačí přítomnost ohně.“)

diecula – dies „kratinký den“

U Plauta ve významu „nějaký čas“: „*Quia illud malum aderat, istuc aberat longius; illud erat praesens, huic erant dieculae.*“¹⁸⁸ Stejně u Terentia: „*Tu impudens non satis habes quod tibi dieculam addo Quantum huic promoveo nuptias?*“¹⁸⁹ U Apuleia ve významu „ubohý“, „pouhý“: „*et ut illa Medea unius dieculae a Creone impetratis induitiis...*“¹⁹⁰ U Prudentia: „*Paenitendi dum datur diecula, si forte vellent inprobam libidinem veteresque nugas condomare.*“¹⁹¹

Výraz *dies* ani *diecula* se do italštiny nepřenesly (jeho pozůstatky vidíme pouze u slov jako názvy dnů týdne *lunedì* „pondělí“, *martedì* „úterý“), italský archaický výraz *iurno* či *iorno* a současný *giorno* pochází z lat. adjektiva *diurnus* „denní“. Používá se již v nejranějších italských textech – zde text kolísající mezi latinou a italštinou: „*(et) p(ro) facere or(ationem) quilli iurni li quali no(n) gisseru a llabore.*“¹⁹²

¹⁸⁸ T. Maccius Plautus: *Pseudolus* 1. 5 („Protože jedno zlo nám bylo nadosah a to druhé zatím v dálce; jedno bylo už přítomné, od toho druhého nás dělil ještě nějaký čas.“)

¹⁸⁹ P. Terentius Afer: *Andria* 4. 2. („Ty nevděčníku, copak ti není dost, že ti dám nějaký čas k dobru, když oddám tu svatbu?“)

¹⁹⁰ Apuleius: *Metamorphoses* 1.10 („...tak jako Medea, když si u Kreonta vymohla lhůtu pouhého jednoho dne...“)

¹⁹¹ Aulus Prudentius Clemens: *Kathemerion* 7 („Je jim dán pouhý jeden den na pokání, kdyby snad přece chtěli zkrotit svou necudnou touhu a staré neřesti.“)

¹⁹² *Memoratorio del Monte Capraro nel Molise*. Dostupné na adrese: <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/bibTLIO.php?tbib=0&rickey=Doc%2E+molis%2E%2C+1171> („A aby se modlili v těch dnech, kdy nechodili pracovat.“)

4. 4. Adjektiva a adverbia

Významnou kategorií latinských a italských deminutiv jsou rovněž adjektiva a adverbia. Tato deminutiva byla hojně používaná v latině i italštině, a to také proto, že většinu z nich lze použít i jako substantivum.

vetulus – vetus „staříčkový“, „vetchý“

V latině užíváno spíše pejorativně. U Plauta: „*vetulus decrepitus senex*“¹⁹³ U Petronia „přestárlý, přezrálý“: „*puer vetulus, lippus, domino Trimalchione deformior*.“¹⁹⁴ U Apuleia „ubohý starý“: „*Quem ad finem cantherium istum venui frustra subiciemus et vetulum et extritis unguis...*“¹⁹⁵ U Martiala silně pejorativně: „*Omnes aut uetulas habes amicas aut turpis uetulisque foediores*.“¹⁹⁶

Výraz *vetulus* nacházíme i v Appendix Probi: „*vetulus non veclus*“, což naznačuje, že ve 4. st. n.l. bylo již slovo do velké míry lexikalizované a používalo se běžně namísto základového slova *vetus*. Rovněž v Glosáři z Reichenau nacházíme vedle v hovorovém jazyce zjevně již nepoužívaného výrazu *anus* „stařena/y“ vysvětlivku „*vetulae*“.

Výraz *veclus*, hovorová varianta slova *vetulus*, prochází hláskovým vývojem *vetulu(m) => *vetlu => veclu => vecchio* a již plně lexikalizované v italštině nahrazuje výraz *vetus*. U Danta: „*Ed ecco verso noi venir per nave Un vecchio bianco per antico pelo*.“¹⁹⁷

Z již lexikalizovaného *vecchio* se pak tvořily nové deminutivní formy: *vecchierello/vecchiarello* (od 14. st.) – Petrarca: „*la stanca vecchiarella pellegrina*“,¹⁹⁸

¹⁹³ T. Maccius Plautus: *Mercator* 43 („ubohý sešlý stařík“)

¹⁹⁴ Petronius: *Satyricon* 28 („chlapec přestárlý, se zanícenýma očima, šerednější než jeho pán Trimalchio.“)

¹⁹⁵ Apuleius: *Metamorphoses* 8.23 („Jak dlouho ještě budeme nadarmo nabízet k prodeji tuhle herku, přestárlou, s kopyty sedřenými...“)

¹⁹⁶ Martialis: *Epigrammaton Libri* 8. 79 („Všechny tvé milenky jsou buď přestárlé nebo jejich věk překonávají svou šeredností.“)

¹⁹⁷ Dante Alighieri: *Commedia, Inferno* 3. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_1/t317.pdf („Tu hled', v loďce se k nám blíží stařec s bílými vlasy.“)

¹⁹⁸ Francesco Petarca: *Canzoniere* 50.5 („staříčká znavená poutnice“)

vecchietto (od 15. st.) a *vecchiotto* (od 17. st.).¹⁹⁹ V dnešní době je nejužívanějším výrazem *vecchietto*, naopak *vecchierello* je vnímáno jako zastaralé.

pauperculus – *pauper* „chudičký“, „nebohý“

Tento výraz vždy vyjadřuje citové zaujetí – soucit spojený s jistým pohrdáním. U Plauta: „*Virgini pauperulae, tuaeque matri me levare paupertatem?*“²⁰⁰ U Apuleia taktéž: „*Me denique ipsum pauperculus quidam hortulanus comparat quinquaginta nummis.*“²⁰¹

Ve Vulgátě: „*omnia haec manus mea fecit et facta sunt universa ista dicit Dominus ad quem autem respiciam nisi ad pauperulum et contritum spiritu et trementem sermones meos?*“²⁰²

Slovo *pauper* přešlo do italštiny v podobě *povero*, vytváří pak vlastní deminutivní tvary *poverino*, *poveretto*, *poverello*, *poveruccio*. První dva jsou velmi frekventované, ve vyhledávači Google vykazují oba téměř identický počet výsledků (cca. 500 000). Iacopone da Todi: „*Povertade poverina, Ma del cielo cittadina.*“²⁰³ Manzoni: „*Que' quattro, che quel poverino aveva messi da parte, con tanto stento e con tanto risparmio, è venuta la giustizia, e ha spazzato ogni cosa.*“²⁰⁴ Výraz *poverino* se hojně používá v přeneseném výrazu „chudáček“. V současné italštině je velmi oblíbený, je jedním z nejčastěji užívaných kvalitativních deminutiv (vyhledávač Google vykazuje téměř 500 000 výsledků).

¹⁹⁹ Nocentini: *L'Etimologico*, str. 1301

²⁰⁰ T. Maccius Plautus: *Epidicus* 4.1 („Tebe, chudičkou dívku, a tvou matku že jsem zbavil chudoby?“)

²⁰¹ Apuleius: *Metamorphoses* 9.31 („Mě samotného koupil jakýsi chudičký zahradník za čtyřicet měďáků.“)

²⁰² *Liber Iesaiae* 66. Dostupné na adrese:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0060:book=Isaiah:chapter=66&highlight=pauperulum> („Toto vše stvořila má ruka a toto vše bylo stvořeno, řekl Pán – ke komu bych však obracel svůj zrak než k chudičkému a trpícímu, který má bázeň před mými slovy?“)

²⁰³ Iacopone da Todi: *Laudi spirituali*. Dostupné na adrese:

<http://www.lessicografia.it/Controller?lemma=POVERINO> („Na majetek chudička, avšak nebesy milovaná.“)

²⁰⁴ Alessandro Manzoni: *I Promessi Sposi*, str. 473. Dostupné na adrese:

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_8/t337.pdf („A těch pár korun, co si ten nebožák s takovou námahou a šetrností odložil stranou – přišel soudní vykonavatel a všechno sebral.“)

paululum – paulum „trošku“ „poněkud“

Velmi oblíbené deminutivum vyjadřující zpravidla pouze lehkou kvantitativní modifikaci, často používané namísto základového slova. Např. Petronius v svém *Satyriconu* užívá *paululum* šestkrát a *paulum* ani jednou. „*Nares paululum inflexae et osculum quale Praxiteles habere Dianam credidit.*“²⁰⁵

U Plauta ve srovnání s *paulum*: „*Venus, de paulo paululum hoc tibi dabo haud lubenter.*“²⁰⁶ Cicero: „*itaque furor eius paululum non pudore, sed metu ac timore repressus est.*“²⁰⁷ Sallustius: „*Est in carcere locus, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus.*“²⁰⁸

Vulgáta, kniha Job: „*sed extende paululum manum tuam et tange cuncta quae possidet nisi in facie tua benedixerit tibi.*“²⁰⁹ Boëthius: „*Atque idcirco si multum quidem fuerit aquae, uini uero paululum, non dicuntur inmixta, sed alterum alterius qualitate corrumpitur.*“²¹⁰

Podobně se používalo adjektivum *pauculus*. Apuleius: „*Et ecce post pauculum tempus inopinatis et usquequaque mirificis imperiis deum rursus interpellor, et cogor tertiam quoque teletam susceptare.*“²¹¹ Slovo *paucus* tvoří v latině deminutivní tvary *pauxillus* a zdvojené *pauxillulus*. U Plauta: „*ne iste edepol vinum poculo pauxillulo saepe exanclavit submerum scitissime.*“²¹²

Právě výraz *paucus* se ve své adverbialní podobě přenesl do italštiny jako *poco* nebo apokopovaná forma *(un) po'*. Hojně se používá i ve svém deminutivním tvaru *pochino, pochetto*, které máme doložené již od 13. st. „*Non credere, ch'i' ti comandi, che tu*

²⁰⁵ Petronius: *Satyricon* 126 („Měla trošku pršáček a pusinku jakou vytvořil Praxitelés Dianě.“)

²⁰⁶ T. Maccius Plautus: *Curculio* 1. 2 („Ó Venuše, z toho mála ti i takto malinko dávám jen nerad.“)

²⁰⁷ M. Tullius Cicero: *In Verrem* 2. 4. 41 („Takže jeho běsnění trochu polevilo, ne proto, že by pocítil stud, ale protože dostal strach.“)

²⁰⁸ C. Sallustius Crispus: *De Catilinae coniuratione*, 55 („Když v žaláři odbočíš trochu doleva nahoru a pak zase dolů, asi dvanáct stop pod zemí tam leží kobka, která se nazývá Tulliovská.“)

²⁰⁹ *Job* 1. 11 („Vztáhni však jen trochu ruku na jeho majetek a přestane ti blahověřit.“)

²¹⁰ Boëthius: *Liber de persona et duabus naturis contra Eutychen et Nestorium*, 106 („A proto kdyby se velké množství vody smíchalo s pouhou troškou vína, nemohlo by se to nazvat směsí, ale znehodnocením jak jednoho tak druhého.“)

²¹¹ Apuleius: *Metamorphoses* 11. 29 („A hle, zakrátko jsem byl opět překvapen nečekaným příkazem božstva a donucen podstoupit třetí stupeň zasvěcení.“)

²¹² T. Maccius Plautus: *Stichus* 1.271 („Vskutku velice chytře mi vždycky ulil z malilinkého pohárku jen lehce naředěné víno.“)

*facci come fanno alcuni, che per ischifiltà di lussuria ricoverano in una piccola casellina, e mangiano un pochetto di pan grosso, e dormono in un poverissimo letto.*²¹³

Zde u Boccaccia vidíme *poco* i *pochetto* v jedné větě, navíc *pochetto* použito přeneseně a velmi pejorativně jako „ubohý, „bezcný“ „*E da che diavol, togliendo via cotesto tuo pochetto di viso, il quale pochi anni guasteranno riempiendolo di cresse, se' tu più che qualunque altra dolorosetta fante?*“²¹⁴

I v současné hovorové italštině se *pochino* a *pochetto* a dokonce i zdvojená deminutiva *pochinino* a *pochettino* hojně využívají jako adverbia (např. *aspetta un pochino* „počkej trochu“), výjimečně také jako adjektiva (*quella ragazza è così pochina!* „je to tak křehouká dívka“).²¹⁵

Vyhledávání v nástroji Google přináší cca. 3 500 000 výsledků pro *pochino* a cca. 265 000 výsledků pro *pochetto*.

breviculus – brevis „kratičký“, „zakrslý“

U Plauta expresivně, pejorativum: „*Ego dicam tibi: canum, varum, ventriosum, bucculentum, breviculum, subnigris oculis, oblongis malis, pansam aliquantulum.*“²¹⁶ U Apuleia taktéž: „*Grabatus alioquin breviculus et uno pede mutilus...*“²¹⁷ V obojím případě použito ve významu „zakrslý“, „příliš malý“.

U Apuleia rovněž o čase: „*unde multis onustos rebus rursum, ne breviculo quidem tempore refectos ociter reducunt.*“²¹⁸

Do italštiny se adjektivum *breve* přeneslo a existuje rovněž jeho deminutivní forma *brevino*, avšak není velmi frekvantovaná. Vyhledávání v nástroji Google přináší pouhých

²¹³ Autor neznámý: *Pistole di Seneca volgarizzate*. Zdroj: TLIO. Dostupné na adrese: <http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/bibTLIO.php> („Nemysli si, že ti prikazuji, abys ze strachu, že by ses snad stal požívačným, uchýlil do prosté chaloupky, živil se hrstkou chlebových kůrek a spal na ubohém slamníku.“)

²¹⁴ Giovanni Boccaccio: *Decameron* 8. 7. Dostupné na adrese: http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_2/t318.pdf („Když pomínu ten tvůj bezcný obličej, který bude za pár let rozbrázděn a zohaven vráskami, čím se u všech čertů lišíš od kterékoli zpropadené děvečky?“)

²¹⁵ *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese <http://www.treccani.it/vocabolario/poco/>
²¹⁶ Plautus: *Mercator* 3. 4. 52 („Hned ti to řeknu: byl šedivý, hrbatý, břichatý, s odulými tvářemi, zakrslý, s tmavýma očkama, vystupující čelistí a s trošičku plochýma nohama.“)

²¹⁷ Apuleus: *Metamorphoses* 1.11 („Lehátko už tak zakrslé a s chybějící nohou...“)

²¹⁸ Apuleius: *Metamorphoses* 6. 25 („Odkud je zatížené velkým nákladem hned zase vedou zpět, aniž by jim dopřáli být jen kratičkého oddechu.“)

cca. 13 000 výsledků. Daleko frekventovanějším syntetickým expresivním vyjádřením je výraz *brevissimo* „kratinký“, tedy původně latinský superlativ, který se v italštině používá pouze jako superlativ absolutní. V současné italštině, která tíhne k analytickému vyjádření, mají některé takové formy nebývalý úspěch – kromě *brevissimo* se také často používá *pochissimo* „maličko“, *bravissimo* „skvělý“ atd.

altiusculus – *altus* „dost vysoký“

V latinské literatuře máme toto deminutivum dochováno pouze u Suetonia: „*usus est (...) calceamentis altiusculis, ut procerior quam erat videretur.*“²¹⁹ Zde je deminutivum použito bez zvláštního citového zaujetí jako čistě kvantitativní deminutivum.

Deminutivum existovalo také jako adverbium *altiuscule* „dost vysoko“. Zde u Apuleia: „*Ipsae linea tunica mundule amicta et russea fasceola praenitente altiuscule sub ipsas papillas succinctula...*“²²⁰ V této větě je koncentrováno co největší množství zněžňujících výrazů různých slovních druhů:

adverbia: *mundule* – z dem. adj. *mundulus* „vkusný“, „upravený“ původně ze subst. *mundus* „úprava (zevnějšku)“

altiuscule – dem. tvar od *altius* „výše“ z *alte* „vysoko“

adjektiva: *succinctula* – dem. z *succincta* „podvázaná“, „převázaná“

russea – dosl. „červenková“ z *russus* „červený“

praenitens – particip. pres. ve funkci adjektiva. Prefix *prae-* zde umocňuje dojem „krásného“

substantiva: *fasceola (fasciola)* – dem. deriv. z *fasces* „stuha“

papillae „prsy“ dem. deriv. z *papula* „pupínek“

²¹⁹ Suetonius: *Divus Augustus* 73 („Nosil dost vysoké boty, aby se zdál vyšší než skutečně byl.“)

²²⁰ Apuleius: *Metamorphoses* 2.7 („Vkusně oděná do lněné tuniky pěkně vysokoučko až pod prsy převázané skvostnou červenou stužkou...“)

Ne všechna deminutiva této věty jsou sama o sobě deminutivy meliorativními. Výrazy *papillae* a *fasceola* žádný citový náboj nenesou, ale přesto jejich pouhá forma (autorm úmyslně zvolená) přispívá k celkovému dojmu přepjatého vyjádření něžnosti. Proto i výraz *altiuscule*, který bychom jinak přeložili expresivně „dost vysoko“, „pěkně vysoko“, avšak ne s meliorativním podtónem, je v daném kontextu jistě vhodné přeložit jako „pěkně vysokoučko“.

V italštině máme v přepisu Liviova díla *Ab Urbe condita* do hovorového jazyka ze 14. st. dochované deminutivum *altetto*: „*Egli si puose in un luogo un poco altetto.*“²²¹ Zde je deminutivum opět spíše kvantitativní než kvalitativní.

Výraz *altetto* je dnes již zastaralý a zřídka, častější jsou *altino* a *altuccio*.²²²

²²¹ Autor neznámý: *Deca prima di Tito Livio volgarizzata*. Zdroj: TLIO. Dostupné na adrese: <http://tlio.ovl.cnr.it/TLIO/bibTLIO.php?tbib=0&rickey=Deca+prima+di+Tito+Livio%2C> („Postavil se na trošku vyvýšené místo.“)

²²² *Treccani Vocabolario Online*. Dostupné na adrese: <http://www.treccani.it/vocabolario/alto1>

Závěr:

Zkoumání a porovnání latinských a italských deminutiv nám přináší hned několik zajímavých výsledků. Přestože je italština jazykem více tíhnoucím k analytickému vyjádření než latina, nacházíme v ní větší zásobu deminutivních sufixů než v latině. Rovněž se od latiny liší tím, že zatímco v latině jedna deminutivní forma může podle kontextu vyjádřit mnoho různých poloh citového zaujetí, v italštině má jeden výraz zpravidla několik deminutivních podob, z nichž se často každá vyznačuje jiným citovým zabarvením a používá se v příslušném kontextu. Z důvodů rychlého technického pokroku moderního světa a potřeby mnoha nových výrazů italština také obsahuje vyšší počet derivačních deminutiv, kterých se využívá jako odborných termínů, komerčních názvů atd. V italštině je ze stejného důvodu také větší výskyt polysémie derivačních deminutivních tvarů.

Jako méně frekventovaná se v italštině jeví kvantitativní deminutiva – k prostému vyjádření menší velikosti se využívá spíše analytické formy – použití deminutivního tvaru v sobě vždy nese znak expresivnosti. Důležité rozdíly pak vidíme v počtu produktivních sufixů. V současné italštině jsou skutečně produktivní pouze dva, *-ino* a *-etto*. Ostatní se stále ve větší či menší míře používají, avšak pouze u slov, které mají v té podobě určitou tradici. I ty přesto z běžného používání mizí, a to také díky již zmíněné rozmanitosti deminutivních tvarů v italštině.

V latině i italštině se setkáváme s lexikalizací kvalitativních deminutiv a jejich nahrazením základového slova – zdá se však, že v současné italštině je tento jev méně častý.

Zkoumání deminutiva, prvku vlastního převážně hovorové řeči, v dochovaných historických zdrojích je nesnadným, avšak velmi zajímavým úkolem. Zvláště u jazyku jako je latina nám pomáhá uvědomit si, jak bohatá v době své existence jako národního jazyka ve skutečnosti byla a jak daleko její možnosti vyjádření sahaly za rámec dnešních učebnic a gramatik. Vyhledávání a zejména překlad latinských pasáží obsahujících deminutiva je zábavou i výzvou zároveň, protože často záleží jen na překladateli, jaký citový odstín za daným výrazem uvidí. Právě tato nemožnost absolutní interpretace nám připomíná, kolik života v sobě latina stále má.

Summary:

This thesis deals with the Latin diminutive forms and their historical development to the Italian language. First I define and divide the diminutives into four categories according to their function. Then i review the Latin diminutive suffixes and describe their phonetic and morphological evolution to the Italian, including the changes in the popularity of the suffixes, rise of new suffixes and decline of some old suffixes. Eventually I present a list of some frequently used Latin and Italian diminutives, commenting on their various forms and functions, substantiated by quotations of Latin and Italian original texts.

Prameny:

Biblioteca della Letteratura Italiana (<http://www.letteraturaitaliana.net/>) Digitální knihovna italské literatury

CGL – Corpus Grammaticorum Latinorum (<http://kaali.linguist.jussieu.fr/CGL/text.jsp>) Korpus latinských gramatiků s příloženými citacemi z originálních textů

Lessicografia – Accademia della Crusca (<http://www.lessicografia.it/ricerca.jsp>) Projekt italské Accademia della Crusca – vyhledávání slov a jejich výskytu v italské literatuře doplněné citacemi z originálních textů

Perseus Digital Library (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>) Originální latinské texty

The Latin Library (<http://www.thelatinlibrary.com/>) – Klasické, vulgární, křesťanské a středověké latinské texty v originále.

TLIO – Tesoro della lingua Italiana delle Origini (<http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/>) Tezaurus rané italštiny – slovník výrazů doplněných citacemi z originálních textů

Treccani Vocabolario Online (<http://www.treccani.it/vocabolario/>) Rozsáhlý slovník výkladový, slovník synonym

Wikisource (https://wikisource.org/wiki/Main_Page) Obsahuje originální texty latinské a italské literatury

Bibliografie:

ALLEN, Joseph Henry, GREENOUGH, James Bradstreet. *New Latin Grammar for Schools and Colleges*, Boston: Ginn & Company, 1903. Dostupné na adrese: http://cdn.textkit.net/AG_New_Latin_Grammar_AR5.pdf

ASPERTI, Stefano. *Origini romanze*. Roma: Viella S.r.l., 2006

BENNET, Charles E. *A latin grammar*. Boston: Allyn and Bacon, 1908

CLACKSON, James, HORROCKS, Geoffrey. *The Blackwell History of the Latin Language*. Malden: Blackwell Publishing, 2007

DARDANO, Maurizio, TRIFONE, Pietro: *Grammatica italiana con nozioni di linguistica*. 3. vydání, Bologna: Zanichelli Editore S.p.A., 1995

DVOŘÁK, Josef. *Deminutiva v jazycích románských I. Vulgární latina a španělština*. Praha: Státní tiskárna, 1932

GRANDGENT, Charles Hall. *An Introduction to Vulgar Latin*. Boston: D. C. Heath & Co. Publishers, 1907

LEE, Charmaine, GALANO, Sabrina. *Introduzione alla linguistica romanza*. Roma: Carocci editore, 2005

LINDSAY, Wallace Martin. *A Short Historical Latin Grammar*. Oxford: Clarendon Press, 1915

MILLER, Ian Andreas. *The Formation of Latin Diminutives of Nouns and Adjectives*. Cit. [05-20-2013] Dostupné na adrese: <http://diesgaudii.genvid.com/latin/diminutives/index.html>.

NOCENTINI, Alberto. *L'Etimologico. Vocabolario della lingua italiana*. Milano: Mondadori Education S.p.A., 2010

PATOTA, Giuseppe. *Lineamenti di grammatica storica dell'italiano*. Bologna: Mulino, 2002

PISANI, Vittore. *Grammatica latina storica e comparativa*. Torino: Rosenberg & Seller, 1974

SOUTER, Alexander. *Oxford Latin Dictionary*. Oxford: Clarendon Press, 1968

STIEBITZ, Ferdinand. *Stručné dějiny římské literatury*. Brno: Masarykova univerzita, 1991

ŠTICHAUER, Pavel. *Tvoření slov v současné italštině*. Praha: Karolinum, 2007

TOMMASEO, Niccolò. *Nuovo dizionario de' sinonimi della lingua italiana*. Napoli: Gammella e Festa, 1838

VÄÄNÄNEN, Veiko. *Introduction au latin vulgaire*. Helsinki: Klincksieck, 2006